

WIESŁAW WRÓBEL

Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia

Antoni Roleder (1881–1946). Białostocki przedsiębiorca budowlany i jego działalność

Słowa kluczowe: Białystok, Rolederowie, Antoni Roleder, przedsiębiorstwa budowlane, rada miejska, inwestycje miejskie, obiekty użyteczności publicznej

Key words: Białystok, Roleder family, Antoni Roleder, construction companies, city council, urban investments, public utility buildings

W połowie 1922 r. staraniem Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża w Białymstoku i nakładem Polskiego Biura Wydawniczego „Kresy” W. Guzowskiego (ul. Warszawska 33) ukazała się w Białymstoku obszerna jednodniówka za-tytułowana *Polski Czerwony Krzyż na Kresach*¹, której kilka egzemplarzy zachowało się do dziś w bibliotekach naukowych w kraju, w tym jeden w Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku. Składa się ona z dwóch części. Pierwsza – zasadnicza – liczy 58 stron i jest poświęcona białostockiemu oddziałowi PCK. Omówiono w niej historię oddziału, jego strukturę, działalność oraz osiągnięcia, a także wzbogacono ją o dział literacki. Druga część, licząca 110 stron, to sekcja zawierająca wyłącznie ogłoszenia 280 różnych przedsiębiorstw. Zarówno wydanie jednodniówki, jak i zebranie wielu ogłoszeniodawców miały na celu pozyskanie możliwie największych funduszy na działalność białostockiego oddziału PCK. Reklamujące się przedsiębiorstwa miały swoje siedziby nie tylko w Białymstoku, ale także w innych dużych miastach Polski (głównie w Warszawie, Poznaniu, Częstochowie i Sosnowcu). Zdecydowaną większość ogłoszeń cechuje prosta forma i krótka treść, zawierająca podstawowe dane identyfikacyjne, adresowe albo informacje o przedmiocie działalności. Jednodniówka jest więc bardzo ciekawym źródłem historycznym, pozwalającym na lepsze rozpoznanie funkcjonowania białostockiego oddziału PCK, a jednocześnie bogatym w informacje na temat ogłaszających się przedsiębiorstw i ich działalności.

Na tym tle szczególnie interesująco wygląda anons oznaczony nr. 75. Jego treść brzmi następująco: „Antoni Roleder. Przedsiębiorca robót budowlanych. Białystok, ul. Mazowiecka 40. Wykonuje: budowy domów dochodowych, fabryk,

Antoni Roleder

Przedsiębiorca robót budowlanych
BIĄŁYSTOK, Mazowiecka 40.

WYKONYWUJE: budowy domów dochodowych fabryk, wszelki
remont, przebudowę, etc.

Wykonane roboty w Białymstoku z 1898 roku.

1) Gimnazjum Żeńskie 2) Fabryka przędzal. „Wieczorek” 3) Część fabr. metal „Wieczorek” 4) Budowa gmachu fabr. „Komuchał” ul. św. Rocha 5) Dom dochodowy 3-ch piętrowy p. Puchalskiego 6) 2 domy piętr. p. Łuszczewskich i Różyckiej na ul. Fabrycznej 7) Plebanja w Choroszczy	8) Kapitałny remont męzk. Gimnaz- jum i Szkół powszechnych 9) Kapitał. remont pał. Branickich 10) Składy piętr. Towarzystwa „Polski Lloyd” 11) Składy drewniane Towarzystwa „Pol-Bal” 12) Budowa domu dla Urzędników na ul. św. Jęńskiej 13) Kapitałny remont Domu № 37 na ul. Warszawskiej
--	--

1. Reklama przedsiębiorstwa
budowlanego Antoniego
Roledera ogłoszona
w połowie 1922 r. na
łamach wydawnictwa *Polski*
Czerwony Krzyż na Kresach
(Polski Czerwony Krzyż na
Kresach, Białystok 1922, s. 22
– ogłoszenia)

Advertisement for Antoni
Roleder's construction
company, published in mid-
1922 in the publication *Polski*
Czerwony Krzyż na Kresach
(Polish Red Cross in the
Borderlands, Białystok 1922,
p. 22 – advertisements)

wszelki remont, przebudowę etc.” Byłoby to jedno z wielu ogłoszeń, gdyby nie fakt, że Roleder, oprócz podania najważniejszych informacji na swój temat, zawarł w nim dwukolumnową listę 13 zleceń, które wykonał od 1898 r. Składa się ona z następujących pozycji: „1) gimnazjum żeńskie, 2) fabryka przędzalnicza «Wieczorek», 3) część fabryki metalurgicznej «Wieczorek», 4) budowa gmachu fabryki «Komuchał» [!] ul. św. Rocha, 5) dom dochodowy 3-ch piętrowy p. Puchalskiego, 6) 2 domy piętrowe p. Łuszczewskich i Różyckich na ul. Fabrycznej, 7) plebania w Choroszczy, 8) kapitałny remont męskiego gimnazjum i szkół powszechnych, 9) kapitałny remont pałacu Branickich, 10) składy piętrowe Towarzystwa «Polski Lloyd», 11) składy drewniane Towarzystwa «Pol-Bal», 12) budowa domu dla urzędników przy ul. Świętojańskiej oraz 13) kapitałny remont domu nr 37 przy ul. Warszawskiej”². Enumeratywne wymienienie dokładnych adresów było ewidentnie skierowane przede wszystkim do białostoczan, którzy bez problemu rozpoznawali te obiekty i doceniali ich rangę, a przez to – solidność i fachowość przedsiębiorcy. Takie cechy zachęcały do skorzystania z jego usług.

Wartość wspomnianego ogłoszenia jest więc podwójna. Nie tylko dowiadujemy się, że w Białymstoku w latach 1898–1922 działał przedsiębiorca budowlany Antoni Roleder, którego firma mieściła się przy ul. Mazowieckiej 40, lecz także poznajemy rzecz absolutnie wyjątkową – wykonane przez niego prace remontowo-budowlane w Białymstoku. Jest to tym bardziej interesujące, ponieważ znacznie częściej możemy wskazać autora projektu architektonicznego niż wykonawcę właściwych robót budowlanych. Zazwyczaj pozostaje on w cieniu całego przedsięwzięcia (o ile nie zachowały się odpowiednie dokumenty, np. umowy, pokwitowania, dzienniki budowy, księgi kasowe) i przeważnie nie jesteśmy w stanie powiązać znanych przedsiębiorców budowlanych z konkretnymi inwestycjami czy pracami remontowymi. Dodatkowo anons Roledera wskazuje, że był on cenionym specjalistą, skoro powierzano mu prestiżowe i ważne budowy lub remonty gmachów pu-

blicznych. Jego stosunkowo znaczącą pozycję w lokalnej społeczności poświadczał sam fakt złożenia ogłoszenia do jednolitej PCK, do której akces zgłosiło wiele innych znaczących firm białostockich. Roleder nie tylko wspierał finansowo szlachetny cel, ale również zakładał, że publikacja będzie szeroko kolportowana w środowisku jego potencjalnych zleceniodawców.

Przegląd literatury poświęconej architekturze Białegostoku przed 1939 r.³, skądinąd wciąż bardzo skromnej, uświadamia, że postać Antoniego Roledera oraz jego działalność budowlana są nadal zapomnianym fragmentem dziejów naszego miasta. Dlatego drobne świadectwo przeszłości z jednolitej PCK stanowi doskonały punkt wyjścia do szerszej analizy naukowej zawartych w nim informacji. Taki też cel przyświeca temu artykułowi. Podobnie jak ogłoszenie z 1922 r., został on podzielony na dwie części. Pierwszą poświęcono próbie odtworzenia biografii Antoniego Roledera z uwzględnieniem jego genealogii i kręgu rodzinnego, a także dziejów prowadzonego przez niego przedsiębiorstwa budowlanego. Druga zaś stanowi omówienie listy 13 prac budowlano-remontowych zrealizowanych przez Roledera w latach 1898–1922 oraz uzupełnienie ogłoszonego w 1922 r. wykazu o zlecenia realizowane po tej dacie.

ANTONI ROLEDER – GENEALOGIA RODZINY, BIOGRAFIA, PRZEDSIĘBIORSTWO BUDOWLANE

Antoni Roleder urodził się w Białymstoku 2 marca 1881 r. jako czwarte dziecko i drugi syn Grzegorza Roledera i Elżbiety z Sokołowskich. Dwa dni później w białostockiej farze ochrzcił go wikariusz ks. Jerzy Głodeń, a na rodziców chrzestnych poproszono mieszczan Wojciecha Mroczkę i Emilię Kaczyńską, żonę Tadeusza⁴.

Antoni przyszedł na świat w rodzinie mieszczańskiej, osiadłej w Białymstoku już w drugiej połowie XVIII w., więc niewątpliwie posiadającej ugruntowaną pozycję w tutejszej społeczności. Pierwszym miejscowym przedstawicielem rodziny był Jan (Johann) Rohleder *vel* Roleder, nadworny kapelusznik Jana Klemensa Branickiego⁵. Odnotowuje go inwentarz Białegostoku sporządzony po śmierci Branickiego na przełomie 1771 i 1772 r.⁶ Dokument informuje, że Roleder posiadał wówczas dom przy ul. Tykockiej, kupiony od Wojciecha Kodyńskiego⁷, natomiast po 1771 r. zajął się prowadzeniem samodzielnego zakładu sukienniczego⁸. Jan zmarł przed 1799 r., a jako sukiennik i właściciel domu na rogu ul. Tykockiej i Gumiennej (wówczas pod nr. 131)⁹ w 1799 r. występował jego syn, również noszący imię Johann. Przejął ojcowską profesję, gdyż w 1806 r. zapisano, że był kapelusznikiem¹⁰. W 1810 r. nieruchomość Rolederów oznaczono nowym nr. 153¹¹, pod którym odnotowano ją także w 1825 r.¹² W sporządzonym tego roku „wykazie domów należnych rzemieślnikom wszelkiego rzemiosła” pod nr. 153 zapisano: „Jan Roleder, kapelusznik, dom drewniany na Tykockiej ulicy” oraz dodano, że „aręduie część Szłomie Herszkowiczowi za rubli 15 srebrem rocznie”¹³. Nie była to jedyna nieruchomość w mieście, którą na przełomie XVIII i XIX w. posiadał Jan Roleder. W sporządzonym przez władze pruskie wykazie transakcji hipotecznych pod datą 10 sierpnia 1802 r. wymieniono sprzedaż przez Roledera

2. Mapa Białegostoku z 1799 r. z oznaczeniem lokalizacji należących do Rolederów posesji przy ul. Tykockiej i Gumiennej (Biblioteka Państwowa w Berlinie, Oddział Kartograficzny, SBB-IIIIC-Kart-X-48585)
 Map of Białystok from 1799, showing the location of properties belonging to the Roleder family on Tykocka and Gumienna Streets (Berlin State Library, Cartographic Department, SBB-IIIIC-Kart-X-48585)

posesji przy ul. Gumiennej 86 kapelusznikowi Józefowi Maliszewskiemu¹⁴. Nie była to przypadkowa transakcja – Maliszewski był żonaty z Elżbietą Roleder, córką Jana (juniora). Omawiana nieruchomość leżała przy tzw. Małej Gumiennej, czyli przy dzisiejszej ul. Spółdzielczej, po lewej stronie idąc od Rynku. W 1810 r. posiadała nr miejski 99 i wówczas jej właścicielem był Efroim Miłaszewski. Józef Maliszewski przeniósł się w międzyczasie na ul. Warszawską pod nr 466 (dziś ul. Warszawska 35). W 1825 r. Maliszewski pełnił funkcję głowy miasta¹⁵.

Jan Roleder (senior) był żonaty z Katarzyną, z którą doczekał się przynajmniej trójki dzieci: Jana, Krystiana i Katarzyny. Przyszły białostocki budowniczy Antoni Roleder wywodził się z linii zapoczątkowanej przez Jana (juniora). Z nieznaną z imienia i nazwiska żoną miał on dzieci: Fryderyka, Katarzynę (będącą od 1815 r. żoną Karola Fuksa), Krystiana, a także wspomnianą już Elżbietę. Fryderyk odziedziczył profesję kapelusznika po ojcu, zmarłym przed 1825 r. Dowiadujemy się tego ze spisu mieszkańców Białegostoku z 1825 r., w którym odnotowano, że w tym czasie prowadził zakład we własnym domu przy ul. Suraskiej pod nr. 315, gdzie „sam z rodziną mieszka”¹⁶. W 1810 r. majątek ten stanowił własność Szymona Piekarskiego, garncarza, Roleder nabył go więc po tej dacie. Był to ostatni dom przy ul. Suraskiej, usytuowany przy dawnym parkanie miejskim, na wprost Bramy Suraskiej. W kolejnych latach nieruchomość przy ul. Tykockiej przeszła na własność Karola i Katarzyny Fuksów, natomiast przedstawiciele linii Fryderyka mieszkali w domu przy ul. Suraskiej¹⁷.

Wiadomo, że Fryderyk i Marianna pobrali się przed 1809 r. Doczekali się dziesięciorga dzieci: Józefy (ur. 1809, zm. 1811), Jana (ur. 1811), Katarzyny (ur. 1814), Marianny (ur. 1816), Agnieszki (ur. 1818), Julianny (ur. 1821), Heleny (ur. 1823), Franciszka Józefa (ur. 1826), Ludwika Stanisława (ur. 1827) oraz Justyny (ur. 1829)¹⁸. Naj-

3. Mapa Białegostoku z 1810 r. z oznaczeniem lokalizacji posesji należącej do Fryderyka Roledera (RPAH w Petersburgu, f. 1293, op. 168, gubernia grodzieńska: d. 5)
Map of Białystok from 1810, showing the location of property owned by Fryderyk Roleder (Russian State Historical Archive, St. Petersburg, f. 1293, op. 168, Grodno Governorate: d. 5)

starszy znany spis wiernych białostockiej parafii farnej z 1843 r. notuje w „domu Roledera” przy ul. Suraskiej Mariannę z Krawców (Krautz?) Rolederową z dziećmi: Janem (lat 31), Agnieszka (lat 24), Heleną (lat 20) i Justyną (lat 13), pomija natomiast Fryderyka (był wyznania ewangelickiego?)¹⁹. Jeszcze w 1832 r. w swoim domu przy ul. Suraskiej prowadził rodzinny zakład produkcji kapeluszy, wymieniony w spisie fabryk rosyjskiego imperium²⁰. Natomiast w 1853 r. znajdował się na liście podatkowej jako właściciel domu przy ul. Suraskiej nr 504²¹, chociaż prawdopodobnie zmarł już jakiś czas wcześniej. Najstarszy syn Fryderyka i Marianny, Jan, pozostał kawalerem i żył jeszcze w 1869 r. Katarzyna Roleder wyszła w 1838 r. w Dobrzyniewie Kościelnym za Stanisława Sąchockiego, jednak owdowiała dwa lata później²². Marianna Roleder została w 1835 r. żoną Kazimierza Samojłowicza. Najmłodsza córka, Justyna, wstąpiła w związek małżeński z Fryderykiem Kochem²³.

W kontekście biografii Antoniego Roledera należy zwrócić uwagę na Agnieszka Roleder. W 1847 r. urodziła ona syna Grzegorza, przy czym w metryce jego chrztu wskazano, że przyszedł na świat w związku pozamałżeńskim Agnieszki z nieznanym z nazwiska Janem. Nie udało się ustalić szczegółów dotyczących tej relacji, ale z jakiegoś powodu nie trwała ona długo (Grzegorz był ich jedynym potomkiem, a w wykazach parafian nie odnotowywano męża Agnieszki). Spis parafian białostockiej fary z 1853 r. wymienia w domu Roledera przy ul. Suraskiej Mariannę, wdowę po Fryderyku, ich syna Jana oraz niezamężne córki: Agnieszka (lat 32), Julię (lat 30) oraz Helenę (lat 25). Mieszkała tu również Katarzyna, wdowa po Kazimierzu Sąchockim, a także bliżej nieznana Marianna Witkowska (lat 59). Listę lokatorów zamyka siedmioletni Grzegorz. Co charakterystyczne, w wykazie nie ujawniono faktu, że był synem Agnieszki Roleder (dzieci odnotowywano zazwyczaj razem z rodzicami)²⁴. Dom Fryderyka Roledera przy ul. Suraskiej w 1869 r.

nadal pozostawał w rękach jego potomków. Spis parafian z tego roku wymienia rodzeństwo Rolederów: Jana, który po śmierci rodziców odgrywał rolę głowy rodu, Agnieszkę i Mariannę, żonę Kazimierza Samojłowicza. W gronie mieszkańców był pełnoletni już Grzegorz Roleder, nieślubny syn Agnieszki²⁵. Warto zwrócić uwagę na fakt, że to Grzegorz, w obliczu bezdzietnej śmierci swego wuja Jana, został jedynym męskim spadkobiercą rodzowego majątku.

Oprócz miejsca zamieszkania niewiele więcej wiemy o dzieciństwie i młodości Grzegorza. Niedługo przed 1874 r., w wieku około 27 lat, wstąpił w związek małżeński z Elżbietą Sokołowską. Nie udało się odnaleźć aktu ślubu, który najpewniej odbył się poza białostocką parafią. Utrudnia to wnioskowanie na temat pochodzenia Elżbiety lub stanu społecznego obu małżonków. W 1874 r. przyszła na świat ich pierworodna córka, Anna Józefa²⁶, następnie w 1876 r. pierwszy syn Bolesław²⁷. Jako trzecie dziecko w 1879 r. urodziła się Elżbieta²⁸, po niej zaś w 1881 r. omawiany Antoni. Elżbieta powiła jeszcze dwoje dzieci: Wiktorię (ur. 1883)²⁹, która zmarła tuż po urodzeniu, oraz Kaspra Szymona (ur. 1885)³⁰.

Rodzinę Grzegorza i Elżbiety Rolederów odnotowano w 1883 r. wśród wiernych białostockiej parafii pw. Wniebowzięcia NMP³¹. Grzegorz posiadał już wówczas własny dom przy ulicy określonej jako Suraska-Błotnista, czyli później ul. Mazowieckiej³². Mieszkał w nim z małżonką Elżbietą i dziećmi: Anną, Bolesławem i Antonim (nie wymieniono Elżbiety), a także matką Agnieszką Roleder, liczącą wówczas 65 lat (w spisie błędnie podano 61), i szwagierką Zofią Sokołowską.

Z pewnością był to majątek tożsamy z nieruchomością przy ul. Mazowieckiej 40, którą do 1929 r. posiadał Antoni i pod tym adresem prowadził przez kilka dekad swoje przedsiębiorstwo budowlane³³. Grzegorz Roleder nabył tę posesję 9 sierpnia 1880 r. od Józefa Skwarkowskiego, działającego w imieniu swoich dzieci: Jerzego Józefa, Antoniego Sylwestra i Anny Ludwika. Józef, sędziwy organista białostockiej fary³⁴, wyzbyl się wówczas jednego z posiadanych pasów ziemi ornej w sąsiedztwie miasta, mającego postać długiej i wąskiej działki sięgającej od ul. Mazowieckiej do ul. Młynowej, które w tym czasie określano odpowiednio drogą słobodzką i bażantarską³⁵. Widocznie Grzegorz był zainteresowany ustabilizowaniem swojej sytuacji rodzinnej – wcześniej mieszkał w domu położonym przy ul. Suraskiej. W 1883 r. ten budynek określono jako „dom po Rolederach”, gdyż przeszedł on na własność Kazimierza Samojłowicza, brata ciotecznego Grzegorza, syna Kazimierza Samojłowicza i Marianny z Rolederów (starszej siostry Agnieszki)³⁶.

Pierwszy dom przy ul. Mazowieckiej 40 Grzegorz zbudował z pewnością niedługo po dokonaniu transakcji. Początkowo mógł to być budynek drewniany i dopiero po pewnym czasie właściciel zastąpił go murowanym. W 1951 r. w książeczce ewidencyjnej tej nieruchomości ówczesni posiadacze posesji określili wiek domu na 65 lat. Powstał więc około 1886 r.³⁷

Kolejny spis parafian białostockiej fary z przełomu 1890 i 1891 r. wymienia dom Grzegorza Roledera przy ul. Piaszczystej. Oprócz właściciela na listę wpisano Elżbietę, żonę Grzegorza, oraz ich dzieci: Bolesława, Antoniego, Kaspra i Annę, Zofię Sokołowską (siostrę Elżbiety), a także lokatorów: Mariannę Kropiwnicką, żonę prawosławnego Stefana Greczki, Franciszka Chochowskiego z żoną i córką oraz

4. Ulica Mazowiecka w latach 60. XX w. Od lewej domy Rolederów pod nr. 40 i 38 (zbiory Bogusława Magnuszewskiego)

Mazowiecka Street in the 1960s. On the left, the Roleder family houses at numbers 40 and 38 (collection of Bogusław Magnuszewski)

5. Reklama („Ilustrowany Tygodnik Kresowy” 5.06.1927, nr 3, s. 15)
Advertisement for Antoni Roleder’s construction company
(Ilustrowany Tygodnik Kresowy, 5 June 1927, issue 3, p. 15)

6. Reklama przedsiębiorstwa budowlanego Antoniego Roledera założonego w 1887 r. (*Informator podręczny kieszonkowy mm. Białegostoku i Łomży na rok 1929*, [Białystok 1929], s. 5 – dodatek reklamowy)
Advertisement for Antoni Roleder’s construction company
(Informator podręczny kieszonkowy mm. Białegostoku i Łomży na rok 1929 [Pocket Reference Guide to the Cities of Białystok and Łomża for 1929], [Białystok 1929], p. 5 – advertising supplement)

Karola Grabskiego z żoną i dwiema córkami³⁸. Wcześniej, 9 października 1887 r., w wieku 69 lat zmarła Agnieszka Roleder, matka Grzegorza³⁹.

Grzegorz nie kontynuował rodzinnej profesji kapeluszniczej – przebranożował się, uruchamiając w 1887 r. własne przedsiębiorstwo budowlane⁴⁰. Antoni był więc *de facto* kontynuatorem działalności ojca.

Trzeba zauważyć, że był to bardzo dobry moment w dziejach Białegostoku, aby zainteresować się branżą budowlaną. Miasto od lat sześćdziesiątych XIX w. coraz intensywniej się rozbudowywało, powstawało wiele nowych domów w śródmieściu i na przedmieściach, gdzie zagospodarowywano grunty użytkowane dotychczas rolniczo. Na ulicach zaczęły pojawiać się w większej liczbie obiekty murowane, parterowe i piętrowe, a z czasem także dwukondygnacyjne, natomiast drewniane budynki fabryczne zastępowano bezpieczniejszymi – pod względem przeciwpożarowym – gmachami z cegły. Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XIX w. przyniosły także poważne inwestycje państwowe w postaci trzech dużych zespołów koszarowych. Ruch budowlany stopniowo nabierał rozpędu i był uzależniony głównie od aktualnej sytuacji ekonomicznej w mieście i kraju, ponieważ przekładała się ona na zdolności inwestycyjne osób prywatnych i przedsiębiorców. Białystok przybierał szatę wielkomiejską zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych XIX w., gdy ruch budowlany osiągnął swoje apogeum. W 1897 r. pisano, że w mieście powstaje nawet kilkaset nowych domów (dotyczyło to zarówno śródmieścia, jak i przedmieść, m.in. Piasków)⁴¹. Było to możliwe dzięki konkurencji między największymi bankami ziemskimi, które zaczęły kredytować budowę domów, biorąc w zastaw miejskie nieruchomości. Odpowiedzią na podaż na materiały budowlane stały się nowe cegielnie zlokalizowane w bezpośrednim i dalszym sąsiedztwie Białegostoku, m.in. w 1884 r. w Horodnianach, w 1887 r. przy ul. Mariupolskiej (dzisiejszej ul. Bema), która należała do Frydrycha Kocho, spowinowaconego z rodziną Rolederów, a w latach 1894–1895 w Księżynie i Koplanach. W tym czasie roczna produkcja cegieł we wszystkich lokalnych zakładach strycharskich osiągnęła liczbę ponad 16 mln sztuk. Na początku XX w. ruch budowlany znacząco zwolnił w wyniku poważnego kryzysu gospodarczego i nigdy nie odzyskał swojej dynamiki z końca poprzedniego stulecia, chociaż po 1909 r. pojawiły się wyraźne symptomy ożywienia, trwające do wybuchu I wojny światowej⁴². Co charakterystyczne, produkcją cegieł, dachówek i kafli piecowych, oprócz przedsiębiorców żydowskich, zajmowało się kilka znanych białostockich rodzin chrześcijańskich. Nie licząc Rolederów, byli to chociażby Kochowie, Kucharscy⁴³, Kaczyńscy, Malinowscy i Łuszczewscy⁴⁴.

Grzegorz musiał wcześniej uczyć się fachu budowlanego i niewątpliwie pracował w zawodzie, zanim zdecydował się usamodzielnic i prowadzić własne przedsiębiorstwo. Dobrze świadczą o tym kontakty między rodziną Grzegorza a innymi familiami, działającymi w różnych gałęziach branży budowlanej, głównie przy produkcji kafli piecowych. Znamienny jest także fakt, że matką chrześną Antoniego została Maria Kaczyńska z domu Kasperowicz. Podobnie jak Grzegorz wywodziła się z rodziny osiadłej w Białymstoku przynajmniej od XVIII stulecia i posiadającej grunty w zachodniej części miasta, wzdłuż traktu do Suraża, czyli ul. Mazowieckiej. Tam też pod koniec XIX w. Kasperowiczowie wybudowali oka-

zały dom przyporządkowany do nr. 29⁴⁵. Mąż Marii, Tadeusz Kaczyński, już przed 1889 r. nabył posesję przy ul. Piaszczystej, którą w tym roku poszerzył, dokupując sąsiednią nieruchomość. Z aktu kupna-sprzedaży dowiadujemy się, że graniczyła ona z majątkiem Grzegorza Roledera, wiadomo więc, że mowa o posesji przy ul. Mazowieckiej 42⁴⁶. Kaczyński uruchomił na swojej działce w latach 1889–1890 zakład produkcji kafli piecowych, który odnotowała najstarsza księga adresowa Białegostoku z 1897 r.⁴⁷ Być może udział w chrzcie Antoniego nie wynikał tylko z sąsiedztwa czy stosunków towarzyskich, ale także współpracy między głowami obu rodzin. Wzajemne kontakty musiały być bardzo bliskie, skoro Tadeusz Kaczyński został też ojcem chrzestnym najmłodszego syna Grzegorza, Kaspra Szymona. Co więcej, jego matką chrzestną była Marianna Kucharska. Związki Rolederów z rodziną Kucharskich, również słynącą z prowadzenia dużego zakładu kaflarskiego, istniały już wcześniej, gdyż w 1874 r. ojcem chrzestnym pierwszego dziecka Grzegorza i Elżbiety, Anny Józefy, został Jan Kucharski.

Rodzina Rolederów nie była zamożna, ale z pewnością zaliczała się do klasy średniej oraz brała aktywny udział w życiu społeczności polskiej, skupionej wokół tutejszej parafii katolickiej. Trzeba zauważyć, że Grzegorz nie uczestniczył w dość powszechnym wówczas zjawisku spekulowania ziemią, chociaż zawarł kilka transakcji kupna-sprzedaży miejskich placów. W 1892 r. nabył należącą do Karola Jaroszewicza nieruchomość przy ul. Prudskiej, na uroczysku Nowe (dziś ul. Mickiewicza), a w 1907 r. odsprzedał ją siostrze Elżbiecie i Józefie Jaroszewiczównom, córkom Karola⁴⁸. Zakup wynikał raczej z chęci udzielenia pomocy rodzinie Jaroszewiczów w związku z sekwestrem i publiczną licytacją ich majątku. W 1899 r. Grzegorz odsprzedał część swojej działki, nabytej w 1880 r., sztabsrotmistrzowi Eustachemu Władysławowi Dawidowskiemu⁴⁹. Wiadomo też, że w 1889 i 1899 r. dokupił dwie działki rozciągające się między ul. Piaszczystą a Błotnistą (czyli ul. Mazowiecką a Młynową), które w 1912 r. odsprzedał najstarszemu synowi, Bolesławowi⁵⁰. Możliwe, że miały miejsce również inne przypadki obrotu nieruchomościami przez Grzegorza, ale nie zachowały się na ten temat informacje źródłowe.

Drobne fakty potwierdzają także uczestnictwo Grzegorza Roledera w działaniach lokalnej społeczności chrześcijańskiej oraz we władzach Białegostoku. W 1885 r. występował jako świadek przy jednej z transakcji kupna-sprzedaży zawieranej przez fabrykanta Gustawa Flakerta⁵¹. W 1886 r. został wybrany z ramienia Rady Miasta (był więc radnym?) na członka komitetu przy białostockiej parafii farnej, zbierającego środki na budowę ogrodzenia, kaplicy i domu stróża na terenie powstającego cmentarza na Wygodzie. W 1887 r. brał udział w ustalaniu taksy za pochówki na nowej nekropolii⁵². Był zresztą w latach 1887–1890 osobiście zaangażowany w prace na cmentarzu: przy domu stróża (dostawy gliny, roboty kamieniarskie i szklarskie), głównej bramie, ogrodzeniu (roboty kamieniarskie) oraz kaplicy (m.in. budowa dachu), dostarczał też podwozy do przewożenia piasku, wody i materiałów budowlanych oraz wyrabiał wapno palone⁵³. Notabene to aktualnie jedyna źródłowo potwierdzona inwestycja, realizowana przez Grzegorza Roledera jako przedsiębiorcę budowlanego. Udział w tych pracach stanowił wyraz silnego zaangażowania w życie parafii katolickiej i zapewne z tego też powodu, wraz z kilkunastoma innymi wysoko sytuowanymi osobami, w 1900 r. wszedł w skład

7. Portret Grzegorza Roledera na pamiątkowym tableau członków Rady Miasta w latach 1908–1912 (MBH/I/1631D)

Portrait of Grzegorz Roleder on the commemorative tableau of City Council members, 1908–1912 (MBH/I/1631D)

komitetu budowy nowego kościoła farnego w Białymstoku⁵⁴. W 1906 r. był członkiem zarządu Towarzystwa Konsumenckiego⁵⁵, a w 1913 r. zasiadał w 2. Miejskim Urzędzie Podatku od Nieruchomości⁵⁶ oraz w Sądzie Sierocym⁵⁷. Wreszcie na pewno w latach 1908–1912 sprawował mandat radnego miejskiego. Z tej kadencji zachowało się zbiorowe zdjęcie członków Rady Miasta, wśród których jest też portret Grzegorza. W wyborach przeprowadzonych w 1912 r. nie uzyskał wymaganej liczby głosów, dlatego początkowo był kandydatem na radnego. Możliwe jednak, że w Radzie Miasta zasiadał już wcześniej, chociaż braki źródłowe uniemożliwiają rekonstrukcję składów osobowych poszczególnych rad przed 1908 r.

Wobec powyższych okoliczności jest zrozumiałe, że ojcowski fach stał się także udziałem synów. Z pewnością pracowali razem z Grzegorzem i kształcili się w zawodach związanych z budownictwem, o czym świadczą ich późniejsze losy. Oprócz Antoniego z branżą związani byli też Bolesław i Kasper Szymon. Pierwszy z nich w 1914 r. starał się u władz gubernialnych w Grodnie o pozwolenie na budowę pieca do wypalania dachówek w swoim przedsiębiorstwie wyrobu kafli piecowych, zlokalizowanym na działce kupionej w 1912 r.⁵⁸ (ul. Mazowiecka 46). Kaflarnia działała jeszcze w okresie międzywojennym. Natomiast drugi z braci przed 1914 r. pracował jako kamieniarz⁵⁹. Synowie Grzegorza wyspecjalizowali się więc w powiązanych ze sobą sektorach branży budowlanej – Antoni w murarstwie, Bolesław w produkcji kafli i dachówek, a Kasper Szymon w kamieniarstwie.

Z dostępnych materiałów źródłowych nie wynika, gdzie uczył się Antoni, ale podstawową edukację odebrał zapewne w domu. Przypuszczalnie zrezygnował ze szkoły średniej, poświęcając się rzemiosłu. Fachu budowlanego przyuczał się u ojca. Dzięki temu o wiele łatwiej i szybciej mógł się usamodzielnąć. Stanowiąca punkt wyjścia tego artykułu reklama usług remontowo-budowlanych Antoniego

Roledera informuje, że roboty realizował już od 1898 r. Pracę zawodową rozpoczął więc, mając niespełna 18 lat, co pozwala przypuszczać, że początkowo ściśle współpracował z ojcem (ewentualnie Grzegorz, dzięki pozycji społecznej, znacząco ułatwił synowi zdobycie intratnych i prestiżowych kontraktów, których realizacja wpłynęła pozytywnie na jego późniejszą karierę).

Antoni ustatkował się w 1908 r., żeniąc się w wieku 27 lat z białostoczką Kazimierą Cudowską, córką Mikołaja i Marianny z Łuckiewiczów⁶⁰. Jego wybranka wywodziła się z dwóch rodzin chłopskich, od dawna osiadłych w podbiałostockich wsiach. Mikołaj Cudowski urodził się w 1859 r. w Białostoczku, gdzie jeszcze w 1880 r. mieszkał we własnym domu wraz z rodzicami Mikołajem i Petronelą z Panasewiczów oraz rodzeństwem: Konstantym, Wincentym i Marianną⁶¹. Natomiast Marianna Łuckiewicz przyszła na świat w 1867 r. we wsi Słoboda jako córka Kazimierza i Marianny z Gilewskich⁶². Niewiele można powiedzieć o okolicznościach zawarcia związku małżeńskiego przez Antoniego i Kazimierę. Co ciekawe, 12 maja 1909 r. Antoni Roleder spisał notarialny akt nadawczy na grunt, który kupił w czasie publicznej licytacji przy Sądzie Okręgowym w Grodnie, należący wcześniej do jego teściów. Został on zsekwestrowany w ramach dochodzenia zwrotu pożyczki w wysokości 100 rubli, którą zaciągnęli u Grzegorza Roledera⁶³. Powiązania między rodzinami musiały być więc dość silne. W 1909 r. na świat przyszła pierwsza córka Antoniego i Kazimieri, Jadwiga⁶⁴, a rok później – syn Waław⁶⁵. Dnia 5 kwietnia 1909 r. zmarła matka Antoniego, Elżbieta Roleder⁶⁶. Na domiar złego, dwoje dzieci Antoniego zmarło w 1912 r. na szkarlatynę: Jadwiga w wieku czterech lat (27 sierpnia), a Waław w wieku dwóch lat (13 września)⁶⁷. Dopiero w 1912 r. Rolederom urodził się kolejny syn Czesław⁶⁸, który jako pierwszy dożył pełnoletności. Według spisu parafian białostockiej fary z 1913 r. w domu przy ul. Mazowieckiej 40 mieszkali Grzegorz, Antoni z żoną Kazimierą, ich półtoraroczny syn Czesław oraz szwagierka Grzegorza, Zofia Sokołowska. Razem z nimi w spisie wymieniono dwie rodziny: Edwarda Grygorczuka z żoną Adelajdą i trojgiem dzieci oraz Michała Wołosewicza z żoną Antoniną i pięciorgiem dzieci⁶⁹.

Warto pokrótce omówić także losy rodzeństwa Antoniego. Najstarsza siostra wyszła w 1898 r. za Leonarda Janeczka⁷⁰, z którym miała dwoje dzieci: Wiktorię (ur. 1899) i Bronisława (ur. 1901). Zamieszkali w sąsiedztwie – w 1914/1915 r. wymieniono ich pod adresem ul. Mariupolska nr 3350⁷¹, a w okresie międzywojennym przy ul. Mariampolskiej 10⁷². Z kolei Bolesław przed 1909 r. ożenił się z Antoniną Obukowicz. Małżonkowie doczekali się córki Zofii (ur. 1910) i trzech synów: Grzegorza (ur. 1911), Stanisława (ur. 1913)⁷³ oraz Władysława (ur. 1919)⁷⁴. W 1913 r. Bolesław nie mieszkał w rodzinnym domu, przeprowadził się bowiem do własnego, zbudowanego na posesji kupionej w 1912 r. od ojca⁷⁵. Była to nieruchomość przyporządkowana po 1919 r. do adresu Mazowiecka 46. Nieduży drewniany dom, ustawiony na wąskiej działce szczytem do ulicy, stał jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XX w. Urodzona w 1879 r. Elżbieta Roleder w 1913 r. wstąpiła w związek małżeński z Franciszkiem Albertem Gromanem⁷⁶, ślusarzem⁷⁷ wywodzącym się z rodziny osadników z pobliskiego Supraśla. W okresie międzywojennym posiadali posesję przy ul. Mariampolskiej 4, gdzie mieszkali jeszcze po II wojnie światowej, oraz przy ul. Mariampolskiej 6⁷⁸. Najmłodszy z rodzeństwa

Rolederów, Kasper Szymon, w 1910 r. ożenił się z pochodzącą z Bocięk Julią Korzun⁷⁹. Małżonkowie mieli trzy córki: Marię (ur. 1911), Reginę (ur. 1913) i Jadwigę (ur. 1915)⁸⁰. W czasie I wojny światowej Kasper Szymon został zmobilizowany i wyruszył na front. W Białymstoku pozostała żona z trójką małoletnich dzieci. Z powodu trudnych warunków bytowych zwróciła się z prośbą o pomoc finansową do Urzędu Miejskiego Białostockiego ds. Opieki nad Rodzinami Zmobilizowanych Wojskowych Niższej Rangi⁸¹. Kaspra Szymona wspomniano w 1920 r., przeżył więc wojnę, ale później jest nieuchwytny w źródłach historycznych (wyjechał?)⁸². W 1936 r. córka Kaspra Szymona, Maria Roleder, wyszła za Alfreda Gromana, brata Franciszka Alberta oraz syna Teodora i Józefa z Zimnochów⁸³.

Oprócz Kaspra Szymona Roledera, losy Antoniego i jego rodzeństwa w czasie I wojny światowej nie są znane. Według spisu parafian białostockiego kościoła farnego z 1916 r. w domu rodzinnym przy ul. Mazowieckiej mieszkali wówczas tylko senior rodu, Grzegorz Roleder, jego szwagierka Zofia Sokołowska, a także synowa Antonina z Obukowiczów, żona Bolesława, z trójką małoletnich dzieci (Zofią, Grzegorzem i Stanisławem)⁸⁴. Zastanawia nieobecność całej rodziny Antoniego oraz samego Bolesława – Antoni z rodziną mógł wyjechać w głąb Rosji, uciekając przed zbliżającym się frontem, natomiast Bolesław mógł zostać zmobilizowanym, skoro w Białymstoku pozostała żona i dzieci. Faktem jest, że w 1919 r. rodzina była już w komplecie w Białymstoku, a bracia w nowych warunkach społeczno-gospodarczych i politycznych starali się kontynuować dotychczasową działalność.

W 1920 r. Grzegorz Roleder odsprzedał Antoniemu prawa własności do nieruchomości przy ul. Mazowieckiej 52, przy ul. Mariampolskiej 5⁸⁵ oraz częściowo przy ul. Mazowieckiej 40. W 1922 r. zbył resztę posesji przy ul. Mazowieckiej 40. Jeszcze tego samego dnia Antoni podzielił się nimi ze swoim młodszym bratem, Kasprem Szymonem⁸⁶. W świadectwie wydanym przez magistrat we wrześniu 1921 r. zapisano, że posesja pod nr. 40 składa się „z murowanego parterowego domu i chlewów”, stojących na ziemi, którą Grzegorz nabył w 1880 r.⁸⁷

Już w 1920 r. Antoni i Bolesław razem z czternastoma innymi przedsiębiorcami z branży budowlanej: Franciszkiem Godyńskim, Wincentym Żywolskim, Władysławem, Stanisławem i Antonim Bernadskimi, Józefem i Janem Wysockimi, Wincentym Głuchowiczem, Karolem Rydlem, Janem Siemienowiczem, Antonim Jaworskim oraz Stanisławem Kozłowskim zawiązali spółkę techniczno-budowlaną pod firmą „Budowa”, z siedzibą w domu Godyńskiego przy ul. Starobojarskiej 9. Celem spółki było „wykonywanie wszelkich robót w zakres budownictwa wchodzących”⁸⁸. Antoni, który jednocześnie został członkiem zarządu, mieszkał w ojcowskim domu przy ul. Mazowieckiej 40, natomiast jego starszy brat Bolesław przy ul. Mazowieckiej 46.

Związki Antoniego Roledera z Franciszkiem Godyńskim obejmowały współpracę zarówno na płaszczyźnie zawodowej (Godyński był z wykształcenia inżynierem-technikiem), jak i w działalności samorządowej w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości. W kwietniu 1919 r. Godyńskiego dokooptowano do składu Tymczasowego Komitetu Miejskiego, w którym objął stanowisko kierownika Wydziału Aprowizacyjnego⁸⁹. Z ramienia Wydziału zajmował się m.in. sprawami budowy nowej wieży ciśnienia⁹⁰. Postanowił wziąć udział w pierwszych wy-

8. Antoni Roleder jako radny miejski w 1919 r. (APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 133)

Antoni Roleder as a city councillor in 1919 (APB, Records of the City of Białystok, ref. no. 133)

borach samorządowych we wrześniu 1919 r., w których swoją kandydaturę zgłosił także Antoni Roleder. Początkowo obaj znaleźli się na liście Polskiego Komitetu Wyborczego⁹¹, ale z powodu niesnasek między kandydatami Godyński, wraz z grupą zaprzyjaźnionych osób, zdecydował się utworzyć nową listę nr 3, do której akces zgłosił również Roleder⁹². Część opinii publicznej uznała to za działanie na szkodę środowiska polskiego, dotychczas starającego się o jedność w nadchodzących wyborach. Chociaż „Dziennik Białostocki” donosił, że Roleder już następnego dnia odwołał swoją kandydaturę z listy Godyńskiego, to jednak 2 września 1919 r. osobiście informował czytelników gazety, że „zaszła omyłka, gdyż kandydaturę swoją zdjąłem z listy Nr 2, a nie z listy Nr 3, na której mam zaszczyt figurować”⁹³. Pomimo niechęci części polskiego elektoratu w głosowaniu 7 września 1919 r. Godyński i Roleder uzyskali mandaty radnych miejskich⁹⁴.

Franciszka Godyńskiego wybrano na ławnika magistratu. Początkowo zasiadał w Komisji Robót Publicznych⁹⁵, w 1920 r. obrano go prezesem Komisji Szacunkowej i Komisji Rewizyjnej, w 1921 r. zaś przeniesiono na stanowisko członka Komisji Techniczno-Budowlanej, na którym pozostawał przez kolejne sześć lat. Jego pozycję zweryfikowały oskarżenia wysunięte przez miejscową prokuraturę

w połowie 1925 r., w związku z podejrzeniami o branie nielegalnych wynagrodzeń podczas realizacji zamówień na rzecz miasta. W rezultacie Godyńskiego zawieszono w pełnieniu funkcji radnego. Powrócił do samorządu w 1927 r. i został ponownie włączony w skład magistratu. Od lipca 1921 r. dodatkowo zarządzał miejskim Funduszem Bezrobocia. Straciwszy mandat po rozwiązaniu Rady Miejskiej pod koniec 1927 r., został kierownikiem miejskiego biura płatniczego⁹⁶. W 1932 r. wybrano go na członka zarządu Społecznego Banku Spółdzielczego oraz Związku Okręgu Byłych Uczestników Powstań Narodowych w Białymstoku⁹⁷. W przeciwieństwie do Godyńskiego Antoni Roleder nie zrobił szczególnej kariery w samorządzie. Pełnił mandat radnego miejskiego do końca pierwszej kadencji, ale nie był aktywnym uczestnikiem posiedzeń, nie zasiadał też w żadnych gremiach lub komisjach. Nie startował już w późniejszych wyborach, najwidoczniej przedkładając aktywność zawodową nad działalność samorządową. Wydaje się jednak, że bliska współpraca z Godyńskim oraz wyraźnie znacząca pozycja w lokalnym środowisku polskich rzemieślników dawała mu przewagę nad konkurencją, co najlepiej uwidaczniało się w postaci zleceń na realizację inwestycji budowlanych finansowanych ze środków publicznych, zwłaszcza w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości.

Z analizowanej reklamy wynika, że po 1919 r. Antoni Roleder uzyskał intransigentne kontrakty remontowo-budowlane finansowane ze środków publicznych, które przynosiły mu kapitał częściowo – jak się zdaje – lokowany w nieruchomościach. Oprócz wykupienia od ojca majątków rodzinnych w 1921 r. nabył sąsiedni majątek Mejlacha Pupki przy ul. Mazowieckiej 38⁹⁸, a w 1922 r. udało mu się spłacić kredyt zaciągnięty w Wileńskim Banku Ziemskim pod zastaw majątku przy ul. Mazowieckiej 40⁹⁹. W 1926 r. Antoni kupił od Stefanii Proniewskiej nieruchomość przy ul. Wiejskiej 10¹⁰⁰. Wreszcie w kwietniu 1927 r. odkupił od Bolesława spory fragment jego posesji przy ul. Mazowieckiej 46. Transakcją objęto część, na której znajdowała się kaflarnia urządzona przed wojną przez starszego brata¹⁰¹.

Z czasem zaczęto jednak postrzegać ten układ jako patologiczny, co uwidoczniło się w 1925 r. Pod koniec maja tego roku władze miasta po raz pierwszy zdecydowały się na wybór wykonawcy inwestycji (budowy szosy i obiektów użyteczności publicznej) w trybie oficjalnego konkursu ofert. Przystąpił do niego także Roleder, ale zbyt wysoka cena zdecydowała o jego porażce¹⁰². Na początku kolejnego miesiąca w poczytnym „Dzienniku Białostockim” przedstawiono szczegóły związane z wyłonieniem wykonawców, przy czym dodano wymowny komentarz: „nie możemy powstrzymać się od uwagi. Jak to teraz ładnie i dobrze. Kres położony został monopolom Śniadowskich, **Rolederów** [podkr. – W.W.] i in. pupilów Wydziału Technicznego. Roboty oddawane są z przetargów, do których staje szereg firm poważnych i to nie tylko miejscowych. Oczywiście ceny inaczej wyglądają, warunki wykonania robót i ich jakość pod kontrolą opinii publicznej wyglądać będą niewątpliwie inaczej. Gdyby system przetargów zastosowany był, powiedzmy, przed 3–4 laty, niewątpliwie inaczej wyglądałoby miasto”¹⁰³. Warto z tą opinią zestawzić informacje z początku 1929 r., gdy po zmianie na stanowisku prezydenta miasta przystąpiono do szczegółowej kontroli dotychczasowej działalności magistratu. Okazało się, że ocena prac, zwłaszcza Wydziału Technicznego, wypadła

negatywnie. Pisano, że „inwestycje prowadzone są z dużym rozmachem, lecz bez systemu i programu. W szczególności da się zauważyć brak współpracy z Komisją Techniczną. Rozrachunki z firmami dokonywane są na mocy obliczeń i pomiaru robót, dokonanych wyłącznie przez dozorców, bez sprawdzania przez Komisję Techniczną. Przedsiębiorcom wypłacane są zaliczki, nieprzewidziane w umowach i przed przyjęciem przez Komisję Techniczną. Ten wadliwy system opłacania przedsiębiorstw spowodował, że jak skonstatowała Komisja, **przedsiębiorcy Rolederowi wypłacono za przybudówkę do magistratu sumę zł 1453 – dwukrotnie** [podkr. – W.W.]”. Niewątpliwie tego typu sytuacje mogły wpływać negatywnie na opinię o uczciwości Roledera. Zmiana dotychczasowych metod zlecania prac finansowanych ze środków publicznych wpłynęła również negatywnie na działalność przedsiębiorstwa Antoniego Roledera, szczególnie w kontekście bliskich powiązań towarzysko-biznesowych, jakie wytworzyły się w ciągu ponad dwóch dekad jego pracy. Po 1925 r. musiał w większym stopniu uczestniczyć w konkurencji wolnorynkowej, nie zawsze dla niego opłacalnej, skupiając się raczej na zleceniach prywatnych.

Antoni był zaangażowany także w prace środowiska rzemieślniczego, m.in. jako murarz został wybrany do komitetu organizacyjnego Zjazdu Rzemieślników Chrześcijan z terenu województwa białostockiego¹⁰⁴. W 1933 r. powołano go na zastępcę ławnika Sądu Pracy z ramienia grupy pracodawców (Antoni Roleder, murarz, ul. Mazowiecka 40)¹⁰⁵.

Życie rodzinne Antoniego i Kazimierzy Rolederów w latach dwudziestych XX w. skupiało się w domu przy ul. Mazowieckiej 40, gdzie w tym czasie znajdowała się siedziba przedsiębiorstwa budowlanego ze stolarnią i kaflarnią oraz składem materiałów¹⁰⁶. W tym czasie małżonkowie doczekali się jeszcze czterech synów: Edmunda (ur. 1920), Henryka (ur. 1922), Antoniego (ur. 1924), który zmarł kilka miesięcy po urodzeniu, i Wiesława (ur. 1926). Według spisu wiernych białostockiego kościoła parafialnego z 1926 r. w domu przy ul. Mazowieckiej 40 mieszkali już tylko Antoni i Kazimiera Rolederowie z dziećmi: Czesławem, Henrykiem i Edmundem. Zatrudniali też służącą Marię Karpińską¹⁰⁷ oraz w latach 1928–1929 dozorcę Antoniego Lasotę (mieszkał przy ul. Mazowieckiej 52), który za bezpłatne mieszkanie i wynagrodzenie zgodził się zamiatać ulice przed posesjami Roledera¹⁰⁸. Przy ul. Mazowieckiej 40 w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. pojawiają się także inni lokatorzy, m.in. Janina Kotlińska (1923–1925), Anna Buchwastowa (1928), Władysław Wołosiewicz (1928), Izidor Nowodworski (1928), dr Grzegorz Kral (1929) i Jan Polikarpow (1932)¹⁰⁹. W 1928 r. Sąd Pokoju rozpatrywał sprawę między Antonim Rolederem a Urzędem Skarbowym o niezapłacone podatki za magiel, który „znany w naszym mieście przedsiębiorca budowlany [...] urządził w swoim **nowo wybudowanym domu** [podkr. – W.W.] dla wygody swych lokatorów, oprócz innych nowoczesnych urządzeń”. Urząd Skarbowy uznał magiel za działalność gospodarczą, wymagającą świadectwa przemysłowego. Roleder odwołał się do Sądu Pokoju, twierdząc, że opłata za magiel wliczona jest w czynsz. Dzięki temu udało mu się wygrać zatarg z fiskusem¹¹⁰. Przy tej okazji wspomniano, że Antoni wybudował przed 1928 r. nowy dom, nie wiadomo

jednak, o którym adresie jest tu mowa (według informacji z 1952 r. zachowany do dziś dom przy ul. Mazowieckiej 52 powstał dopiero w 1935 r.¹¹¹).

Zastanawiające, że dopiero w 1924 r. Antoni Roleder wpisał swoje przedsiębiorstwo budowlane z siedzibą przy ul. Mazowieckiej 40 do rejestru handlowego przy Sądzie Okręgowym w Białymstoku¹¹². W 1928 r. jeden z pracowników firmy, Stanisław Łapiński, poświadczał notarialnie księgi: memoriał, kasa i inwentarz firmy Przedsiębiorstwo budowlane Antoniego Roledera¹¹³. Notabene Łapiński mieszkał w należącym do Roledera domu przy ul. Mazowieckiej 52. Przedsiębiorstwo notowała *Księga adresowa Polski* na rok 1926/1927¹¹⁴. Reklamował się też w „Ilustrowanym Tygodniku Kresowym”¹¹⁵ w 1927 r. oraz w informatorze podręcznym Białegostoku i Łomży na 1929 r.¹¹⁶

Jednak w 1929 r. nastąpił wyraźny przełom w życiu i działalności Roledera. Doszło wówczas do nieznanymi bliżej problemów w funkcjonowaniu przedsiębiorstwa lub trudności w utrzymaniu jego płynności finansowej. Nie wiadomo, czy przyczyną był kryzys gospodarczy, którego skutki stawały się w tym czasie widoczne w całym kraju, czy trudności w realizacji jakiegoś kontraktu. Przedsiębiorca mógł też popaść w problemy związane z zobowiązaniami podatkowymi. W 1929 r. Rolederowie skierowali do naczelnika Urzędu Skarbowego w Białymstoku podanie, w którym wyjaśniali przyczyny swoich zaległości oraz zobligowali się, że w sytuacji niezapłacenia przez Antoniego zaległego podatku za 1927 r. dług pokryje Kazimierz z własnego majątku¹¹⁷. Nieco wcześniej Roleder wystosował wnioski do Magistratu, zarządów Państwowej Fabryki Tytoniowej i Państwowej Szkoły Rzemieślniczej w Białymstoku oraz do Dyrekcji Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego o scedowanie na Kazimierza należności za wykonane roboty¹¹⁸. Wreszcie sprzedał żonie wszystkie posiadane nieruchomości: przy ul. Mazowieckiej 38, 40, 52 i pod nr. miejskim 4826 oraz ul. Mariampolskiej 3. Zachowała się treść dokumentu z 20 lutego 1929 r., na mocy którego Antoni zbył żonie całe wyposażenie domu rodzinnego przy ul. Mazowieckiej 40. Warto przytoczyć listę przedmiotów objętych transakcją: „w pokoju stołowym – kredens, kredens pomocniczy, otomana kryta pluszem, stół duży, dwanaście krzeseł, zegary dwa, żyrandol z dziesięcioma lampami i jednego obrazu [!]; w pokoju sypialnym – dwa łóżka z materacami, dwie szafki nocne, szafka bieliźniarka z lustrem, toaleta z lustrem, stolik i dwa taboretki obite jedwabiem, jedna gondolka, otomanka kryta gobelinem, dwie firanki ślubne, lampa wisząca, jeden kilim i dwie lampki nocne; w gabinecie – biurko brązowe [!], dwie maszyny nożne do szycia, jedna maszyna do pisania «Underwood», jeden arytmometr, jedna etażerka, jeden fotel, piętnaście landszaftów, jedna lampa; w pokojach dziecinnych – pięć łóżek z materacami, dwie lampy, dwie szafy do książek, dwa fotele, cztery krzesła jasne, otomana pluszowa, żyrandol na cztery lampy, kasa ogniotrwała żelazna jasna; w saloniku – stolik, otomana pluszowa, dwa fotele, sześć krzeseł mahoniowych, jeden dywan, lustro tremo, pianino czarne firmy «Inger», siedem obrazów w ramach, trzy firanki, żyrandol na sześć lamp i pięć par portier; w przedpokoju – szafy do ubrania politurowana[!], rower, stolik i lustro; w pokoju dla służącej – wanna, komoda, trzy obrazy, jeden stolik, cztery krzesła, otomanka; w kuchni – kredens, trzy samowary mosiężne, trzy rondle miedziane, dwie tace miedziane oraz magiel ręczny”. Ponad-

to sprzedaż objęła samochód firmowy marki Ford z dwiema nowymi zapasowymi oponami. Antoni ze stolarni przy ul. Mazowieckiej 38 sprzedał Kazimierze „pięć maszyn, z których dwie heblarki, krajzega, fryzmaszyna, sztorcmaszyna, motor elektryczny o sile 10 koni z transmisją, trzy warsztaty stolarskie, 10 metrów desek sosnowych i dębowych, sześć paszek forniru jasionowego i 15 000 cegieł czerwonych”. Z kaflarni przy ul. Mariampolskiej (bez nr. – zapewne 9) Kazimiera nabyła 35 tys. kafli, 200 m drzewa opałowego, 25 m gliny, 6 beczek polewy, 25 tys. cegieł białych, 10 form do kafli i 25 ram żelaznych do piecyków¹¹⁹. Oddzielny akt notarialny poświęcono sprzedaży przez Antoniego Kazimierze „czterolampowego aparatu radiowego z dwoma akumulatorami, baterią i całkowitym urządzeniem”. Efektem całej sytuacji była likwidacja przedsiębiorstwa budowlanego, którego zamknięcie ogłosił Sąd Okręgowy w Białymstoku 15 kwietnia 1929 r.¹²⁰, a kolejnym etapem wolty, związanej z przekazaniem praw i majątków żonie, była rejestracja w Sądzie Okręgowym w Białymstoku dwóch nowych przedsiębiorstw powstałych w miejsce dotychczasowego: Fabryka kafli – Kazimiera Roleder przy ul. Mariampolskiej 9A oraz Zakład stolarski – Kazimiera Roleder przy ul. Mazowieckiej 38. Do zarządzania nimi Kazimiera upoważniła swego męża¹²¹.

Można więc założyć, że wszystkie działania w 1929 r. były potrzebne do ratowania rodzinnego majątku i przedsiębiorstwa w obliczu poważnych problemów finansowych, w jakie popadł Antoni (bankructwo?). Przepisanie majątku na żonę uwalniało go od komornika, sekwestrów i publicznych licytacji dobytku, a jednocześnie pozwalało realizować dotychczasową działalność, chociaż pod zmienionym szyldem. Skutek całego zawirowania był jednak oczywisty – w kolejnych latach Antoni Roleder nie odzyskał swojej pozycji na białostockim rynku usług budowlanych. Praktyka powierzania robót przy inwestycjach finansowanych ze środków publicznych na drodze przetargu spowodowała, że Roleder nie był w stanie konkurować z lokalnymi i zamiejscowymi przedsiębiorstwami budowlanymi. Dlatego skupił się na kontraktach prywatnych. W tej sytuacji jego działalność staje się mało widoczna w dość ograniczonym materiale źródłowym. Wiadomo jedynie, że w lipcu 1932 r. zawarł umowę na budowę domu mecenasa Władysława Olszyńskiego przy ul. Mickiewicza 9, a inwestycję ukończył pomyślnie rok później¹²².

Perturbacje z 1929 r. znalazły także swoje odzwierciedlenie w stanie posiadania Rolederów. Jeszcze w tym samym roku Kazimiera wydzierżawiła posesję przy ul. Mazowieckiej 46 (z kaflarnią) swemu bratu, Mikołajowi Cudowskiemu, na okres 18 lat z czynszem wynoszącym 2 tys. zł rocznie oraz sprzedała mu rodową siedzibę – nieruchomość przy ul. Mazowieckiej 40. Od tej pory rodzina Rolederów przeprowadziła się do sąsiedniego domu przy ul. Mazowieckiej 38, gdzie Antoni mieszkał do śmierci w 1946 r. W 1930 r. podejmowano próby ratowania sytuacji finansowej – Mikołaj Cudowski i Antoni Roleder sprzedali Borysowi Panickiemu narożniki i kafele pierwszego gatunku składowane w kaflarni przy ul. Bema 9, jednocześnie przyjmując je do siebie na przechowanie¹²³. Z kolei Kazimiera pożyczła pewną kwotę od Józefa Kochańskiego, zamieszkałego w domu Więclawskich przy ul. Mazowieckiej 61, a jej spłatę zabezpieczył Mikołaj Cudowski na majątku przy ul. Mazowieckiej 40. W 1930 r. Kochański zgodził się odroczyć zwrot długu¹²⁴, a w 1931 r. pokwitował odbiór procentów od pożyczki¹²⁵. Ostatecznie nie zosta-

9. Posesje przy
ul. Mazowieckiej 38
i 40 na mapie Białegostoku
z 1937 r. (APB, Akta Miasta
Białegostoku, sygn. 138)

**Properties at
Mazowiecka Street
38 and 40 on a map of
Białystok from 1937
(APB, Records of the
City of Białystok, ref.
no. 138)**

ła ona spłacona, o czym świadczy fakt, że w 1936 r. Józef Kochański posiadał prawa własności do posesji przy ul. Mazowieckiej 40. Jednak w tym samym roku nowy właściciel zdecydował o podzieleniu nieruchomości na dwie części, z których jedną o powierzchni 428 m² odsprzedał Lejbce i Szejnie Spektorom, drugą zaś – o powierzchni 225 m² – Kazimierzowi Roleder¹²⁶. Taki stan własności utrzymał się do II wojny światowej, odnotowano go bowiem w sporządzonym w czasie okupacji niemieckiej repertorium ksiąg hipotecznych Sądu Okręgowego w Białymstoku¹²⁷.

Bardzo możliwe, że Antoni Roleder zdołał przynajmniej częściowo wyjść z kryzysu. Dnia 10 grudnia 1930 r. wykreślono z rejestru przedsiębiorstwa należące do Kazimierza, a 1 lutego 1933 r. Sąd Okręgowy w Białymstoku obwieścił na łamach „Dziennika Białostockiego” wpis do rejestru handlowego nowego przedsiębiorstwa pod firmą Roboty budowlane – Antoni Roleder z siedzibą przy ul. Mazowieckiej 38¹²⁸. Przypuszczalnie w kolejnych latach ograniczał on swoją działalność do prowadzenia kaflarni przy ul. Bema 9 oraz stolarni przy ul. Mazowieckiej 38. Z akt notarialnych można wnioskować, że prowadzenie firmy Antoni stopniowo powierzał najstarszemu synowi, Czesławowi. Przed 1933 r. przekazał mu prawa własności do kaflarni przy ul. Bema 9, której kierownictwo na okres trzech lat powierzył Edmundowi Kitszelowi, mężowi Marii Kaczyńskiej, córki wspomnianego już Tadeusza¹²⁹. Z kolei w 1937 r. odkupił od szwagra, Mikołaja Cudowskiego, wyposażenie stolarni przy ul. Mazowieckiej 38. Dlatego też według książki telefonicznej z 1938 r. to Czesław Roleder prowadził fabrykę kaflí i mechaniczny zakład stolarski¹³⁰. Ojciec i syn współpracowali – w 1937 r. Czesław uppełnomocnił Anto-

niego do zarządzania jego kaflarnią i stolarnią¹³¹ – dlatego w źródłach przeplatają się informacje na temat obu panów. Przykładowo „Dziennik Białostocki” pisał, że w 1938 r. Antoniemu skradziono z warsztatu kaflarskiego 1,5 m³ drzewa opałowego, natomiast w 1937 r. informowano, że uruchomiono kaflarnię Czesława Roledera (ul. Bema 9), który przyjął do pracy sześciu robotników¹³². Czesław kształcił się na wyższej uczelni, skoro w 1937 r. został wybrany na prezesa Akademickiego Koła Białostoczan¹³³. Był też członkiem zarządu Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Właścicieli Nieruchomości¹³⁴.

W 1939 r. Antoni i Kazimiera Rolederowie posiadali w całości lub częściowo nieruchomości przy ul. Mazowieckiej 40 (Kazimiera Roleder wspólnie z Lejbką i Szejną Spektorami), Mazowieckiej 38 (Kazimiera Roleder), Mariampolskiej 3 (Mindla Emma, Dawid i Gołda Chawes oraz Kazimiera Roleder) i przy ul. Mariampolskiej 5 (Antoni, Kacper i Kazimiera Rolederowie)¹³⁵. Posesję przy ul. Mazowieckiej 46 Bolesław Roleder przekazał w 1933 r. swej córce Zofii¹³⁶. Nieruchomość przy ul. Mazowieckiej 52 stanowiła własność Janiny Stanek¹³⁷.

Przedsiębiorstwo budowlane wraz z kaflarnią i stolarnią działały na pewno do II wojny światowej, kiedy najpewniej uległy likwidacji, a po 1944 r. – ze względu na sytuację gospodarczo-polityczną oraz wiek i stan zdrowia Antoniego – nie zostały reaktywowane. Jak wspomniano, Antoni Roleder zmarł w 1946 r. w wieku 65 lat. Spoczął na cmentarzu farnym. Ze względu na swoje doświadczenie zawodowe Czesław Roleder, najstarszy syn Antoniego i Kazimieri, po zakończeniu wojny pracował w Zarządzie Budynków Mieszkalnych w Białymstoku. W latach pięćdziesiątych XX w. mieszkał z żoną i dziećmi w domu przy ul. Mazowieckiej 38¹³⁸ (zmarł w 2001 r.). Kazimiera z Cudowskich zmarła w 1957 r. i została pochowana obok męża na cmentarzu farnym, Bolesław zaś odszedł w 1948 r. Jak inni członkowie rodziny spoczął na tej samej nekropolii, którą budował Grzegorz Roleder pod koniec XIX w.

PRACE REMONTOWO-BUDOWLANE ANTONIEGO ROLEDERA W LATACH 1898–1939

Gimnazjum żeńskie (1898–1899)

Trudno powiedzieć, czy był to pierwszy kontrakt realizowany przez Antoniego, ale z pewnością był to jego debiut w tak poważnym przedsięwzięciu (być może realizowanym z udziałem ojca). Siedziba Mikołajewsko-Aleksandrowskiego Gimnazjum Żeńskiego została zbudowana w latach 1898–1899 na rogu ówczesnych ul. Teatralnej i Mieszcząńskiej (dziś ul. Mickiewicza i Elektrycznej). Pierwszą w mieście publiczną szkołę średnią dla dziewcząt założono w 1897 r. na podstawie zezwolenia cara Mikołaja II Romanowa, wydanego tuż po jego wyjeździe z Białegostoku, gdzie przez kilka dni przebywał w związku z trwającymi w okolicy wielkimi manewrami wojskowymi. Placówka rozpoczęła działalność w październiku 1897 r. i początkowo działała w miejskim domu przy ul. Polnej (dziś ul. Waryńskiego 8)¹³⁹. Projekt budowlany siedziby szkoły oraz personalia jego autora nie są znane. Jak stwierdza Małgorzata Dolistowska na podstawie dokumentów przechowywanych w Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Grodnie, budowę rozpoczęto dopiero rok po uruchomieniu szkoły z powodu przedłużających

10. Gmach Mikołajewsko-Aleksandrowskiego Żeńskiego Gimnazjum na pocztówce z ok. 1910 r.
(Biblioteka Uniwersytecka im. J. Giedroycia, sygn. Gr-1433)

**Building of the Nicholas-Alexander Girls' Gymnasium on a postcard from c. 1910 (J. Giedroyc
University Library, ref. no. Gr-1433)**

się problemów lokalizacyjnych i własnościowych¹⁴⁰. Ostatecznie wybrano stanowiące własność gminy grunty, na których w XVIII w. funkcjonował folwark białostocki, a na początku XIX stulecia Instytut Akuszeryjny. Franciszek Gliński donosił w korespondencji z 4 września 1898 r. do petersburskiego „Kraju”: „w czterech już istniejących klasach kształci się 250 dziewcząt i że dla tego przybytku wiedzy buduje się gmach wspianiały, który w roku przyszłym będzie już zupełnie ukończony”¹⁴¹, nie podając jednak szczegółów dotyczących wykonawcy inwestycji. Trójkondygnacyjny gmach, jeden z największych kubaturowo obiektów ówczesnego Białegostoku, zaprojektowany w stylu zbliżonym do mauretańskiego, wzniesiono przy użyciu żółto-czerwonej cegły z tynkowanym boniowaniem. Pierwotny wygląd obiektu (przed otynkowaniem elewacji w latach trzydziestych XX w.) prezentują pocztówki z początku XX stulecia. Niewątpliwie terminowe wykonanie oraz jakość prac stanowiły doskonały punkt wyjścia na początku działalności budowlanej Antoniego Roledera. Gmach zachował się do dziś przy ul. Mickiewicza 1, chociaż jego pierwotny wygląd uległ zmianie w związku z otynkowaniem i kolejnymi remontami elewacji. Obecnie stanowi siedzibę Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.

Fabryka przędzalnicza „Wieczorek”

Dnia 18 listopada 1885 r. pruski poddany Wojciech Wieczorek, brat białostockiego fabrykanta Antoniego (patrz punkt 3), nabył na publicznej licytacji przy

Sądzie Okręgowym w Grodnie położoną przy ul. Zamiejskiej nieruchomość kupca Karola Hermana Filippa. Składała się ona z gruntu oraz piętrowej drewnianej fabryki, krytej dachówką i podpiwniczonej. Do tego gmachu dostawione były dwie piętrowe murowane przybudówki, a do jednej z nich kolejna – murowana i parterowa¹⁴². Na posesji stała drewniana kuźnia oraz stary drewniany budynek mieszkalny, inne mniejsze drewniane obiekty o charakterze gospodarczym i kilka drewnianych domów, zapewne dla robotników¹⁴³. Na początku czerwca 1890 r. Zarząd Miejski Białegostoku zaświadczał na potrzeby Wileńskiego Banku Ziemskiego, że majątek Wieczorka przy ul. Zamiejskiej składał się z: piętrowej drewnianej fabryki krytej dachówką oraz murowanej piętrowej przędzalni krytej blachą żelazną, ośmiu drewnianych domów mieszkalnych, drewnianego parterowego budynku mieszczącego ręczne maszyny przędzalnice oraz innych obiektów gospodarczych¹⁴⁴. Z opisu wynika, że między 1886 a 1890 r. Wojciech Wieczorek sfinansował budowę murowanego piętrowego gmachu przędzalni. W 1904 r. właściciel fabryki czynił u władz gubernialnych starania o elektryfikację zakładu¹⁴⁵. Być może były one konsekwencją inwestycji w nowy gmach, wzniesiony przez Wieczorka ok. 1900 r. Brakuje jednak informacji na temat tego przedsięwzięcia, natomiast kolejna charakterystyka zabudowań fabrycznych pochodzi z 1913 r. W dokumencie zastawu nieruchomości wymieniono wówczas: trzy drewniane domy, murowaną suszarnię oraz murowano-betonowy czterokondygnacyjny gmach fabryczny¹⁴⁶, który przetrwał do dziś przy ul. Sosnowej 18 (poddany niedawno modernizacji i rozbudowie). Biorąc pod uwagę chronologię prac wymienionych w reklamie z 1922 r., inwestycja musiała być realizowana przez Roledera ok. 1900 r. Zapewne chodziło więc o czterokondygnacyjny gmach fabryki, będący zdecydowanie najznaczniejszym przedsięwzięciem budowlanym, którego podjął się Wieczorek na swojej nieruchomości.

Część fabryki metalurgicznej „Wieczorek” (ok. 1899–1900)

Fabryka odlewnicza i budowy maszyn Antoniego Wieczorka początkowo funkcjonowała na terenie uroczyska Krzywa pod Białymstokiem. W 1885 r. została przeniesiona do nowej lokalizacji w pobliżu stacji kolejowej, gdzie działała do końca okresu międzywojennego. Od momentu przeprowadzki powierzchnia zajmowana przez zakład była stale poszerzana, a wraz z rozwojem przedsiębiorstwa powstawały nowe obiekty przemysłowe. Nie jest znana precyzyjna chronologia ich wznoszenia, a najstarszy znany plan całej nieruchomości wraz z opisem i wskazaniem funkcji poszczególnych zabudowań pochodzi dopiero z 1909 r. Faktem jest, że przedsiębiorstwo Wieczorka było jednym z największych nie tylko w Białymstoku (zatrudniał kilkuset robotników), lecz także w całym Kraju Północno-Zachodnim cesarstwa. Samą nieruchomość oszacowano na kwotę 137,5 tys. rubli, co było najwyższą wartością w mieście. Antoni Wieczorek zmarł w 1906 r., po czym przedsiębiorstwo zostało przekształcone w spółkę akcyjną. Rozplanowanie zakładu precyzyjnie opisała Marta Wróbel w biografii fabrykanta¹⁴⁷. Trudno wskazać, o który obiekt budowany przez Roledera może chodzić. Biorąc pod uwagę układ chronologiczny prezentowanych w ogłoszeniu prac, zlecenie w fabryce Antoniego Wieczorka mógł realizować ok. 1899–1900 r.

11. Zabudowania fabryki Antoniego Wieczorka na zdjęciu z 1897 r. (MBH/I/11407)
Buildings of Antoni Wieczorek's factory in a photograph from 1897 (MBH/I/11407)

Budowa gmachu fabryki „Komuchał” ul. św. Rocha (ok. 1900–1903)

W anonsie z 1922 r. błędnie zapisano nazwisko właściciela zakładu. Chodziło o przedsiębiorstwo należące do Rudolfa Commichau, a następnie jego synów: Alfreda, Aleksandra i Hugona, prowadzone od 1879 r. przy ul. Staroszosowej (od 1919 r. ul. św. Rocha 14). W 1895 r. na bazie projektu berlińskiego architekta o nazwisku Witt rozpoczęto dużą inwestycję, obejmującą budowę kilku nowych obiektów fabrycznych o znacznych kubaturach. Prace realizowano szybko i zakończono je w 1896 r. Już w 1897 r. czyniono starania u władz gubernialnych o elektryfikację całego zespołu fabryki Commichau. W tym samym roku Józef Sołowiejczyk uwiecznił go na zdjęciu umieszczonym w albumie *Widoki miasta Białegostoku*¹⁴⁸. Ówczesny kompleks fabryczny składał się z murowanego czteropiętrowego gmachu przędzalni i tkalni wełny, dwóch murowanych trzypiętrowych fabryk włókienniczych z apreturą, dwóch budynków na maszyny parowe, ślusarni, murowanego piętrowego budynku tkalni ręcznej, murowanego piętrowego budynku filtrów wody oraz budynków mieszkalnych i gospodarczych¹⁴⁹. Nie udało się wskazać, który z gmachów wznosił Antoni Roleder. Porównanie planu z 1897 r. z mapą z 1937 r. pozwala na ostrożny wniosek, że mogło chodzić o budowę murowanego obiektu, który stanął ok. 1899–1900 r. w miejscu magazynu nafty i filtrów wody. Mogło też chodzić o rozbudowę jednego z gmachów wzniesionych w latach 1895–1896. Zgodnie z chronologią zleceń wyszczególnionych w 1922 r. prace budowlane w obrębie fabryki braci Commichau Antoni Roleder musiał prowadzić ok. 1900 r., a zakończyć je najpóźniej do 1905 r., gdy rodziny właścicieli opuściły Białystok z powodu napiętej sytuacji społecznej w mieście. Zahamowało to dalszy rozwój przedsiębiorstwa, będącego na przełomie XIX i XX w. jedną z największych i najlepiej prosperujących fabryk włókienniczych w regionie¹⁵⁰.

12. Zabudowania fabryki braci Commichau przy ul. Staroszosowej (ul. św. Rocha 14) na fotografii z 1897 r. (MBH/I/11407)

Buildings of the Commichau Brothers' factory on Staroszosowa Street (currently Św. Rocha 14) in a photograph from 1897 (MBH/I/11407)

Dom dochodowy 3-ch piętrowy [!]¹⁵¹ p. Puchalskiego (1902–1903)

Józef Karol Puchalski (ur. 1861) po wstąpieniu w związek małżeński ze Stefanią Malinowską, córką powstańca i zesłańca Tomasza oraz bratanicą Franciszka, wieloletniego prezydenta miasta, przeniósł się z podbiałostockiej Niewodnicy Nar-gilewskiej do Białegostoku. Osiadł przy ul. Świętojańskiej 21 w parterowym murowanym domu, który zbudował na działce kupionej od teścia. Stopniowo zaczął także uczestniczyć w życiu elit Białegostoku i z poparciem Malinowskich zdecydował się kandydować w wyborach do władz miasta (ostatecznie uzyskał mandat radnego oraz stanowisko zastępcy prezydenta w Zarządzie Miejskim). W międzyczasie powiększał także swój majątek, skupując nieruchomości. Poza posesją z domem rodzinnym pierwszą nabył 16 listopada 1902 r. Była to działka położona w doskonałej lokalizacji – na rogu ulic Lipowej i Kupieckiej (dziś ul. I. Malmęda). Już w połowie 1903 r. stał w tym miejscu charakterystyczny, narożny, murowany piętrowy dom oraz kilka innych obiektów drewnianych i murowanych¹⁵². Oznacza to, że inwestycję zleconą przez Puchalskiego Antoni Roleder zrealizował na przełomie 1902 i 1903 r. Budynek spłonął latem 1944 r. i w kolejnych latach został rozebrany.

13. Po prawej dom dochodowy Józefa Puchalskiego z 1903 r. na rogu ul. Lipowej i Kupieckiej (ul. Malmeda) (źródło: zbiory Jana Murawiejskiego)

On the right, Józef Puchalski's revenue house from 1903 at the corner of Lipowa and Kupiecka (now Malmeda) Streets (source: collection of Jan Murawiejski)

Dwa domy piętrowe p. Łuszczewskich i p. Różyckiej na ul. Fabrycznej (ok. 1903–1907)

Właściwa identyfikacja lokalizacji tych obiektów jest możliwa dzięki informacjom zawartym w ogłoszeniach Sądu Okręgowego w Białymstoku w ramach regulacji hipoteki nieruchomości. W 1921 r. uregulowano hipotekę posesji należącej do Marii Łuszczewskiej i zlokalizowanej przy ul. Fabrycznej 31¹⁵³, a w 1926 r. założono księgę hipoteczną majątku Augusta Różyckiego przy ul. Fabrycznej 35¹⁵⁴.

August Różycki był synem Wilhelma i Teresy z Perkaczów, którzy do Białego-stoku sprowadzili się w latach siedemdziesiątych XIX w. W 1882 r. ożenił się z Sabi-
ną Szumską¹⁵⁵, córką Pawła, właściciela domu przy ul. św. Rocha 9. Z wykształ-
cenia był inżynierem chemikiem. W 1884 r. urodził się pierwszy syn Augusta i Sa-
biny, Zygmunt August¹⁵⁶. Tuż po ślubie małżonkowie przeprowadzili się na ul.
Jurowiecką¹⁵⁷, następnie już z synem na ul. Starobojarską do domu Karola Riber-
ta¹⁵⁸. W 1887 r. na publicznej licytacji kupili nieruchomość Hilela Dojlidzkiego przy
ul. Fabrycznej, która po 1919 r. otrzymała nr policyjny 35. W tym czasie na posesji
stał drewniany, parterowy dom¹⁵⁹. Niedługo po 1891 r. małżonkowie na kupionej
posesji sfinansowali budowę dwóch nowych murowanych domów – piętrowego
i parterowego¹⁶⁰. Przeprowadzili się tam wraz z rodzicami i siostrą Augusta, Anną
Różycką. Biorąc pod uwagę chronologię wyszczególnionych w 1922 r. prac, moż-

na przyjąć, że inwestycja realizowana przez Roledera mogła nastąpić ok. 1903 r. (a przed 1907 r.) i obejmowała rozbudowę lub przebudowę istniejących wcześniej obiektów.

Właścicielką posesji przy ul. Fabrycznej 31 była siostra Augusta Różyckiego. W 1882 r. wyszła za białostoczanina Michała Łuszczewskiego¹⁶¹. Dnia 10 lipca 1894 r. pełnomocnik Marii, tytularny radca Felicjan Prago, zawarł w imieniu Łuszczewskiej akt nadawczy na nieruchomości zlicytowane przez Białostocko-Sokółski Zjazd Sędziów Pokoju, które dotychczas należały do jej męża: przy ul. Fabrycznej, przy ul. Zielonej i na terenie uroczyska Nowe (ul. Mickiewicza). Na placu przy ul. Fabrycznej w momencie licytacji znajdował się murowany, parterowy dom z poddaszem¹⁶². Michał Łuszczewski uzyskał tę nieruchomość 22 kwietnia 1884 r., kupując ją w czasie publicznej licytacji. Poprzednimi właścicielami byli bracia Szmul i Benjamin Zilberfenigowie. W momencie kupna na posesji nie było jeszcze żadnych zabudowań mieszkalnych, a Łuszczewscy wynajmowali lokal w domu Karola Ribberta przy ul. Fabrycznej. Niedługo później Michał zbudował tu wspomniany murowany, parterowy dom, a w 1891 r. oprócz jego rodziny mieszkali tu także Augustyn i Sabina Różyccy¹⁶³. W 1896 r. Maria Łuszczewska mieszkała w domu przy ul. Fabrycznej, ale już w 1898 r. odnotowano ją w Łodzi przy ul. Konstantynowskiej¹⁶⁴. W 1910 r. posesję przy ul. Fabrycznej nr 235 oszacowano na 2875 rubli, natomiast posesję Różyckich pod nr. 233 na 4375 rubli¹⁶⁵. Przebudowa lub budowa nowego domu przy ul. Fabrycznej 31 musiała także nastąpić między 1903 a 1907 r., ale nie da się precyzyjnie wskazać daty.

Budynki przy ul. Fabrycznej 31 i 35 nie zachowały się.

14. Posesje przy ul. Fabrycznej 31 i 35 na mapie Białegostoku z 1937 r. (APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138)

Properties at Fabryczna Street 31 and 35 on a map of Białystok from 1937 (APB, Records of the City of Białystok, ref. no. 138)

Plebania w Choroszczy (1901 r.)

Według wizytacji z 1895 r. przy kościele parafialnym w Choroszczy nie było wówczas osobnej plebanii, a proboszcz mieszkał w zaadaptowanym budynku dawnego szpitala parafialnego¹⁶⁶. W 1898 r. w czasie wizyty kanonicznej dekanatu białostockiego przez biskupa wileńskiego Stefana Aleksandra Zwierowicza, w czasie jego pobytu w Choroszczy, Carl August Moes zaprosił duszpasterza do swojego pałacu, gdyż „plebania maluczka i niewygodna”¹⁶⁷. W innym miejscu opisu przebiegu wizytacji odnotowano: „Na herbacie u proboszcza przedstawił się Pasterzowi p. Moes, prosząc, by w czasie pobytu w Choroszczy przyjął z asystą nocleg u niego. Przystał na to Pasterz, gdyż w szczupłej plebanijce – ze szpitala przerobionej – zaledwie można było przygotować nakrycie do stołu”¹⁶⁸. W tym czasie proboszczem był ks. Karol Suchocki (1892–1898), a po nim – krótko – ks. Stanisław Maciejewicz (1898–1899). O nowy dom proboszcza choroszczańskiej parafii zadbał dopiero ks. Józef Songin, kierujący parafią w latach 1899–1907. Jego staraniem przeprowadzono gruntowny remont kościoła (wzmocniono strukturę, odnowiono wnętrze, wykonano nową polichromię oraz odnowiono elewację). Murowaną, krytą dachówką plebanię wzniesiono w 1901 r. Składała się z 12 pokoi i kuchni¹⁶⁹. Jak wynika z wykazu ogłoszonego w 1922 r., jej budowę powierzono Antoniemu Rolederowi. Fakt ten był dotychczas nieznan. Budynek plebanii spłonął w 1992 r., ale wkrótce został odbudowany, a niedawno przeszedł gruntowną modernizację.

Kapitałny remont męskiego gimnazjum i szkół powszechnych (1919 r.)

Były to pierwsze prace, jakie Antoni Roleder realizował na zlecenie władz państwowych po włączeniu Białegostoku 19 lutego 1919 r. do odrodzonej Polski. Podana w reklamie informacja odnosi się do prac remontowych w gimnazjum męskim, utworzonym w listopadzie 1915 r. na bazie szkoły realnej (wcześniejszym gimnazjum o profilu humanistycznym) funkcjonującej od 1858 r. w dawnym gmachu Rządu Obwodowego Białostockiego. Jest to zachowany do dziś budynek przy ul. Warszawskiej 8. W okresie okupacji niemieckiej prowadzenie gimnazjum leżało w gestii Towarzystwa Pomocy Szkół Polskich w Białymstoku, natomiast 20 września 1919 r. placówka została upaństwowiona i przekształcona w Państwowe Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta. Dyrektorem szkoły został jej dotychczasowy zarządca, ks. dr Stanisław Hałko. Zważywszy na późniejszą praktykę realizacji prac remontowo-budowlanych zleczanych przez władze państwowe i samorządowe, kapitałny remont gmachu przy ul. Warszawskiej 8 odbył się raczej po fakcie przekształcenia placówki w instytucję państwową. W takim razie prace remontowe były najprawdopodobniej prowadzone etapami w różnych częściach gmachu bądź też objęły tylko elewacje zewnętrzne, dzięki czemu nie zakłócały uczniom nauki. Wątpliwe, aby remont odbył się w czasie wakacji 1920 r., które w dużej mierze zdominowała trwająca kilka tygodni inwazja bolszewicka. Tak więc remont mógł odbyć się jeszcze w 1919 r. lub na początku następnego.

Jeszcze mniej da się powiedzieć o remontach kapitałnych zrealizowanych w szkołach powszechnych. Do września 1919 r. wspomniane Towarzystwo zdołało uruchomić szkoły powszechne nr 1 i 2 (1915), 3 i 4 (1916), 8 (1918), 7, 10, 11 i 12

(1919). Wszystkie ulokowano w wynajętych domach prywatnych – pierwszą przy ul. Kraszewskiego 13, a następnie od stycznia 1919 r. przy ul. Sienkiewicza 61 (dopiero później otrzymała własny gmach przy ul. Pałacowej); drugą przy ul. Grunwaldzkiej 22 (od 1 września przy ul. św. Rocha 29); trzecią przy ul. Mickiewicza 10 (później przeniosła się do własnego gmachu przy ul. Gdańskiej), czwartą początkowo przy Rynku Kościuszki 1, następnie ul. Kilińskiego 12, a od września 1919 r. przy ul. Kościelnej 9; ósmą przy ul. Kościelnej 9; dziesiątą przy ul. Warszawskiej 46 (w dawnym budynku szkoły parafii ewangelickiej) i jedenastą przy ul. Mazowieckiej 35. Kilka placówek otrzymało nowe lokale w styczniu i we wrześniu 1919 r., bardzo możliwe więc, że fakt ten poprzedziły remonty realizowane przez Roledera. Mogło to dotyczyć budynków przy ulicach: Sienkiewicza 61, św. Rocha 29, Kościelnej 9 i Mazowieckiej 35¹⁷⁰. Wszystko to były obiekty prywatne. Nie sposób jednak wskazać, które obiekty miał na myśli Antoni Roleder w swojej reklamie. Pewne jest tylko, że remontów było przynajmniej kilka.

Kapitałny remont pałacu Branickich (1920 r.)

Białystok od 1843 r. pełnił funkcję miasta powiatowego, a rząd rosyjski od czasu likwidacji odrębności obwodu białostockiego nie inwestował w budowę gmachów na potrzeby władz administracyjnych i sądowniczych, które zajmowały wtórnie zaadaptowane obiekty prywatne lub pozostające w dyspozycji skarbu państwa. Jedyne gmachy użyteczności publicznej wzniesione przez władze państwowe to siedziby Banku Państwa przy ul. Aleksandrowskiej (ul. Warszawska 14) oraz Gimnazjum Żeńskiego Mikołajewsko-Aleksandrowskiego¹⁷¹. Największym budynkiem w Białymstoku był w tym czasie dawny Pałac Branickich, który w latach 1841–1915 pełnił funkcję siedziby Instytutu Panien Szlacheckich (od 1896 r. Instytutu Imperatora Mikołaja I). Placówka pod koniec XIX w. uzyskała nowe, okazałe zabudowania w sąsiedztwie pałacu, które znacząco poszerzyły możliwości organizacyjne i lokalowe szkoły¹⁷². Realizacja jakichkolwiek inwestycji budowlanych na większą skalę w 1919 r. była niemożliwa, dlatego opustoszały kompleks pałacowo-szkolny, stanowiący własność państwową, został natychmiast zajęty przez kilka różnych instytucji wojskowych i cywilnych. Sprawę ułatwiała kubatura i przystosowanie do pełnienia funkcji urzędowych. Do końca 1919 r. swoje lokum znalazły tu Komisarjat Powiatowy, Okręgowy Zarząd Dóbr Państwowych, Związek Okręgowy Kół Rolniczych, Dowództwo Placu, Główna Komisja Wyborcza, Stowarzyszenie Rolniczo-Handlowe, Zarząd Budownictwa Wojskowego Okręgu Generalnego Warszawa, Urząd Skarbowy, Seminarium Nauczycielskie oraz od sierpnia 1919 r. Sąd Okręgowy. Wkrótce zdecydowano także o ulokowaniu w gmachu pałacowym siedziby władz utworzonego w sierpniu 1919 r. województwa białostockiego. W listopadzie 1919 r. w prasie pojawiła się informacja o planowanym przeniesieniu biur Sądu Okręgowego do gmachu Szkoły Handlowej w Białymstoku przy ul. Warszawskiej 63. W „Dzienniku Białostockim” pisano, że „dotychczasowe pomieszczenie sądu okręgowego w pałacu Branickich nie jest dogodnie. Przede wszystkim brak tam sali rozpraw sądowych odpowiadającej wysokiej powadze sądu”¹⁷³. Tymczasem jeszcze na początku 1920 r. stanowisko wojewody białostockiego nie było obsadzone, a kadry podległego mu urzędu wciąż nieskompletowane¹⁷⁴. Pierwszy białostocki

wojewoda, Stefan Bądryński, chociaż mianowany przez Naczelnika Państwa 19 listopada 1919 r., przybył do Białegostoku w celu objęcia stanowiska dopiero 1 lutego 1920 r., co zainicjowało działalność władz wojewódzkich. Wówczas też decyzją wojewody dalsza praca urzędu została uzależniona od faktu opuszczenia murów barokowej rezydencji rodu Branickich przez Sąd Okręgowy oraz Starostwo Powiatowe. Na żądanie Bądryńskiego kamienicę przy ul. Warszawskiej 63 przeznaczono na siedzibę sądu, a przeprowadzka nastąpiła w maju 1920 r.¹⁷⁵ Wcześniej na ul. Sienkiewicza 28 trafiło starostwo¹⁷⁶. Stopniowo w ciągu pierwszych miesięcy 1920 r. pałac Branickich zaczął pełnić funkcję siedziby Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego. Biorąc pod uwagę powyższe fakty, wydaje się najbardziej prawdopodobne, że remont pałacu nastąpił właśnie w okresie poprzedzającym rozpoczęcie pełnego funkcjonowania tu władz wojewódzkich, trudno bowiem byłoby realizować kapitalny remont przy jednoczesnym użytkowaniu obiektu. Najbardziej sprzyjał temu stan przejściowy, co wskazuje na podjęcie prac przez Roledera w pierwszej połowie 1920 r.

Składy piętrowe Towarzystwa „Polski Lloyd” (ok. 1921–1922 r.)

Reklama firmy „Polski Lloyd” Spółka Akcyjna – oddział w Białymstoku została opublikowana w tym samym wydawnictwie PCK, co ogłoszenie Antoniego Roledera. Dowiadujemy się z niej, że oddział posiadał swoją siedzibę przy Rynku Kościuszki 9, natomiast składy mieściły się zarówno przy biurze, jak i w budynku przy ul. Kupieckiej 44¹⁷⁷. Oddział został zarejestrowany w Sądzie Okręgowym w Białymstoku na początku 1921 r. (obwieszczenie z 15 lipca 1921 r.), natomiast Spółkę Akcyjną założono 7 sierpnia 1919 r. Właściwa siedziba przedsiębiorstwa znajdowała się w Warszawie przy Alejach Jerozolimskich 84, a głównym przedmiotem jego działalności był „transport wszelkich ładunków lądem i wodą w obrębie Państwa Polskiego i zagranicą oraz załatwianie wszelkich związanych z tym operacji”¹⁷⁸. Pierwszym zarządcą oddziału został Kazimierz Turski, zamieszkały przy ul. Warszawskiej 38. Biorąc pod uwagę główny przedmiot działalności, jednym z najważniejszych zagadnień stojących przed zarządem przedsiębiorstwa było utworzenie odpowiednio pojemnych magazynów, zlokalizowanych w miejscu dogodnym z punktu widzenia logistyki i transportu. Było to istotne, ponieważ siedziba oddziału mieściła się przy Rynku Kościuszki, co znacząco utrudniało magazynowanie i ekspedycję towarów. Dlatego między 1921 a 1922 r. zarząd oddziału zdecydował się na inwestycję w postaci piętrowego, murowanego magazynu, który zlokalizowano na prywatnej posesji przy ul. Kupieckiej 44. Jego budowę realizował Antoni Roleder. Była to ostatnia posesja przy tej ulicy przed jej zbiegiem z ul. Jurowiecką (dziś teren ten zajmuje Galeria Jurowiecka). Od 1901 r. należała ona do Mejera Halperna i Jankiela Krykuna¹⁷⁹. Warto zwrócić uwagę, że nie była to jedyna firma transportowa korzystająca z powierzchni przy ul. Kupieckiej 44 – już w 1920 r. Krykun zawarł kontrakt trzyletniej dzierżawy budynku przy ul. Kupieckiej 44A na potrzeby składu towarów i pod kantor spółki „Transport Polski”¹⁸⁰. Oferowana przez Krykuna powierzchnia magazynowa mogła być jednym z powodów, dla których „Polski Lloyd” był zainteresowany inwestycjami na terenie prywatnej nieruchomości. Pod adresem Rynek Kościuszki 9 spółka funkcjonowała do początku 1928 r., gdy została zlikwidowana i wykreślona z rejestru handlowego przy Sądzie Okręgowym w Białymstoku¹⁸¹.

15. Posesja przy ul. Kupieckiej 44
na mapie Białegostoku z 1937 r.
(APB, Akta Miasta Białegostoku,
sygn. 138)

**Property at Kupiecka Street 44
on a map of Białystok from 1937
(APB, Records of the City of
Białystok, ref. no. 138)**

Składy drewniane Towarzystwa „Pol-Bal” (1921 r.)

Pod tą nazwą kryje się Polsko-Bałtyckie Towarzystwo Handlowe i Transportowe SA, jedno z większych polskich przedsiębiorstw transportu międzynarodowego, zajmujące się „wszelkimi operacjami, połączonymi z transportem ładunków morzem i lądem oraz finansowaniem największych operacji handlowych”. Oddział w Białymstoku rozpoczął swoją działalność z dniem 15 stycznia 1921 r.¹⁸² Siedzibę ulokowano w domu Mowszy Botkowskiego przy ul. Sienkiewicza 5 – adres ten odnotowano w reklamach i książce telefonicznej z początku 1921 r. Lokalizacja w centrum miasta nie sprzyjała prowadzeniu przedsiębiorstwa transportowego, tym bardziej że oddział dysponował własną bocznica kolejową, a jego główny zakres działań obejmował „wysyłkę manufaktury w zbiorowych wagonach i bagażem do Warszawy, Krakowa, Lwowa i wszystkich miejscowości Polski, także przy użyciu automobili ciężarowych kursujących Białystok–Warszawa–Łódź–Poznań”. Jak zanotowano w reklamie z lutego 1921 r., oddział posiadał własne składy i był w stanie zmagazynować każdą ilość surowców¹⁸³. Dlatego też już 17 czerwca 1921 r. dyrektor tutejszego oddziału, Juliusz Horowski, nabył nieruchomość przy ul. św. Rocha 3, pozostającą do tego czasu w posiadaniu Augusta Moesa, przed 1915 r. jednego z największych w regionie fabrykantów włókienniczych. Fortunę przyniosła mu znacznych rozmiarów fabryka w Choroszczy, a zgromadzony kapitał Moes częściowo inwestował w nieruchomości w Białymstoku, nabywając m.in. okazałą czterokondygnacyjną kamienicę przy ul. Krakowskiej 1 oraz duży budynek magazynowy przy ul. św. Rocha 3¹⁸⁴. Ostatni z wymienionych, od początku przeznaczony do funkcji handlowo-magazynowych, nadawał się więc doskonale do realizacji zadań towarzystwa. Najpewniej jednak władze białostockiego oddziału uznały za konieczne zwiększenie możliwości składowania towarów poprzez budowę kolejnego obiektu – drewnianego magazynu (być może ze względu na terminy i koszty). Przypuszczalnie chodzi o budynek odnotowany na zapleczu posesji

przy ul. św. Rocha 3 jeszcze w 1937 r.¹⁸⁵ Budowa musiała nastąpić w drugiej połowie 1921 r., a realizację inwestycji powierzono Rolederowi. Taką chronologię potwierdza również miejsce na liście dołączonej do reklamy z 1922 r.

zostanie rozkolportowany po całym Województwie.

Polsko-Bałtyckie Towarzystwo Handlowe i Transportowe

Spółka Akcyjna POLBAL Oddział w Białymstoku.

Towarzystwo załatwia wszelkie operacje, połączone z transportem ładunków morzem i lądem, spełnienie zorganizowane transporty z Gdańska, oraz Hamburga i Bremy przez Tczew, Grajewo, Górze Pruskie i Ząbryń. Oddział na granicy polsko-rumuńskiej w Świątynie—Zalucza (granica polsko-rumuńska) i Niepołokowcach (granica rumuńska-polska).

Towarzystwo finansuje największe operacje handlowe: przeprowadza wariantowanie; zaliczki pod transporty, inkaso, ubezpieczenie od wszelkiego ryzyka.

Towarzystwo posiada własne składy i bocznicę kolejową w BIAŁYMSTOKU, Warszawie, Łodzi, Poznaniu, Bydgoszczy, Krakowie, Lwowie, agentury we wszystkich większych miastach Polski i zagranicą.

SPRZYMIERZONE T-wo OKRĘTOWE:

W Ameryce—Polish American Navigation Corporation, posiadające znane statki transatlantyczne „Kociusko”, „Polski”, „Wisła”, „Warszawa”, „Poznań”, „Kraków”, „Gdańsk”.

W Anglii—Linje okrętowe „Park-Line” i „Co-ker-Line”.

ODDZIAŁ W BIAŁYMSTOKU,
Ul. Sienkiewicza № 5, telefon № 202.

Załatwia oprócz wyszczególnionych operacji, wysyłkę manufaktur w zbiorowych wagonach i bagażem do Warszawy, Krakowa, Lwowa i wszystkich miejscowości Polski. Wydejce zaliczek pod te przesyłki, ubezpieczenia wiskarą, inkaso na podobnych warunkach.

Oddział posiada własne składy i jest w stanie zamagazynować wszelkie ilości surowców.

Własne automobile ciężarowe kursujące Białystok—Warszawa—Łódź—Poznań.

Przy oddziale można nabywać szyskarty na wyjazd do Ameryki.

1118

16. Reklama Polsko-Bałtyckiego Towarzystwa Handlowego i Transportowego POLBAL – oddział w Białymstoku ze stycznia 1921 r. („Dziennik Białostocki” 21.01.1921, nr 16, s. 3)

Advertisement for POLBAL – Polish-Baltic Trade and Transport Company, Białystok branch, from January 1921 (Dziennik Białostocki, 21 January 1921, no. 16, p. 3)

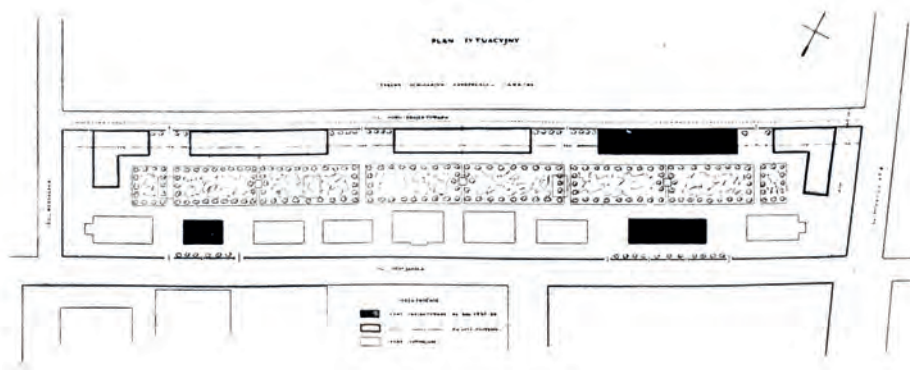
17. Posesja przy ul. św. Rocha 3 na mapie Białegostoku z 1937 r., z zaznaczeniem przypuszczalnej lokalizacji magazynu zbudowanego przez Antoniego Roledera (APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138)

Property at Św. Rocha Street 3 on a map of Białystok from 1937, indicating the probable location of a warehouse built by Antoni Roleder (APB, Records of the City of Białystok, ref. no. 138)

Budowa domu dla urzędników na ul. Świętojańskiej (ok. 1922 r.)

Od 1919 r. Białystok zaczął pełnić funkcję stolicy województwa białostockiego, w mieście pojawiły się nowe instytucje państwowe i samorządowe, a wraz z nimi – urzędnicy. Miasto po zakończeniu wojny nie było przygotowane do ich przyjęcia, przede wszystkim pod względem lokalowym. Instytucje obejmowały siedziby w nieprzystosowanych i wtórnie zaadaptowanych obiektach,

a pracownicy mieli trudności ze znalezieniem lokali mieszkalnych. Próbuąc zaradzić „głodowi mieszkaniowemu”, już w 1921 r. Urząd Wojewódzki przystąpił do budowy pierwszej w mieście kolonii urzędniczej, złożonej z domów przeznaczonych wyłącznie na mieszkania urzędników państwowych¹⁸⁶. Zdecydowano o jej lokalizacji na gruntach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, rozciągających się między ul. Mickiewicza a Akademicką i wzdłuż ul. Świętojańskiej (były to tereny stanowiące od XVIII w. część założenia pałacowo-ogrodowego, które ostatecznie stały się własnością skarbu państwa). W 1921 r. wystarano się o dotację rządową na budowę domów zgodnie z projektem przygotowanym najpewniej w tym samym roku (nie wiadomo, kto był jego autorem). Z inwentaryzacji sporządzonej w 1925 r.¹⁸⁷ wiadomo, że projekt zakładał budowę 10 domów, w tym ośmiu parterowych i dwóch centralnie usytuowanych budynków piętrowych, a także trzech dużych usytuowanych w głębi posesji, wzdłuż jej granicy z pałacowym parkiem oraz dwóch domów narożnych od strony ul. Akademickiej i Mickiewicza. Pomiędzy dwoma rzędami budynków mieszkalnych ulokowano pas zieleni. Najwcześniejsze informacje o domach oddanych do użytku pochodzą z 1923 r., gdy „Dziennik Białostocki” przy okazji relacjonowania konfliktu między pracownikami Urzędu Wojewódzkiego wspomniał, że Stanisław Kurmanowicz przeprowadził się wraz z meblami byłego wicewojewody do „domku urzędniczego”. Wiadomo, że Kurmanowicz zamieszkał przy ul. Świętojańskiej 18¹⁸⁸. W latach 1921–1925 wybudowano łącznie siedem z dziesięciu murowanych domów, w tym dwa centralnie usytuowane budynki piętrowe oraz pięć parterowych o analogicznej „dworkowej” architekturze, odzwierciedlającej ogólne tendencje panujące w tym czasie w projektach realizowanych przez władze państwowe. Nie da się jednak wskazać precyzyjnie, który z tych budynków wybudował Antoni Roleder (ani czy po 1922 r. wznosił kolejne).

18. Plan sytuacyjny zabudowań kolonii urzędniczej przy ul. Świętojańskiej z 1925 r. z oznaczeniem istniejących domów (cienka czarna obwódka) oraz domów projektowanych (gruba czarna obwódka oraz czarny kolor) – *Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich*, z. 3, Warszawa 1925

Site plan of the officer housing colony on Świętojańska Street from 1925, indicating existing houses (thin black outline) and planned houses (thick black outline and black fill) – *Construction of Facilities for the Border Protection Corps and Housing for State Officials in the Eastern Provinces*, issue 3, Warsaw 1925

Kapitałny remont domu nr 37 na ul. Warszawskiej (1922 r.)

Dom przy ul. Warszawskiej 37 zachował się do dziś i jest obecnie siedzibą Muzeum Historycznego – oddziału Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. W literaturze oraz informatorach błędnie podano, że Antoni Roleder był przedsiębiorcą, który wybudował ten obiekt na początku XX w.¹⁸⁹ Reklama z 1922 r. jednoznacznie informuje o dokonaniu przez niego tylko kapitałnego remontu.

Warto jednak zapoznać się z dziejami tej nieruchomości nie tylko po to, aby je doprecyzować, ale także lepiej poznać kontekst prac wykonanych przez Roledera. W ogłoszonym na początku 1923 r. wywołaniu do pierwsiastkowej regulacji hipoteki nieruchomości przy ul. Warszawskiej 37 wskazano, że należała ona do Wulfa oraz Berty Luriech i uprzednio była przyporządkowana do ul. Aleksandrowskiej nr 338¹⁹⁰. Według wykazu właścicieli miejskich posesji z 1910 r. ów numer pozostawał w posiadaniu Augusty Rozalii Szpengler¹⁹¹. Wynika z tego, że w wykazie hipotecznym popełniono błąd, a omawiana nieruchomość była właściwie przyporządkowana do nr. 337. Poprawnie podano personalia właścicieli, co pozwoliło na odszukanie właściwego aktu kupna-sprzedaży. Dziedziczny honorowy obywatel Wulf Lurie i jego małżonka Berta odkupili ten majątek za kwotę 5,5 tys. rubli od Pejsacha Nowika, syna Calela, właściciela dużej fabryki kapeluszy. W akcie notarialnym zawartym 25 lutego 1911 r. podano, że przedmiot sprzedaży, położony przy ul. Aleksandrowskiej 337, składa się z gruntu o wymiarach 89 × 36 arszynów, sąsiadującego z posesją Fajwela Dawida Janowskiego (późniejsza fabryka tytoniowa przy ul. Warszawskiej 39) oraz majątkiem Konopińskich (a wcześniej Szpenglerów), a także nowego, piętrowego, murowanego domu z oficyną¹⁹². Nowik wszedł w posiadanie tej posesji w sierpniu 1910 r., nabywając ją od Wandy i Stefana Chojnowskich, spadkobierców dotychczasowego właściciela – Adolfa Kryńskiego. Zarząd Miejski potwierdzał przy tej okazji, że na placu stoją: drewniany dom z murowaną ścianą (zapewne szczytową, pełniącą funkcję ściany ogniowej), drewniany dom stojący w głębi posesji oraz stodoła, a resztę powierzchni działki porastał sad¹⁹³. Chojnowscy w 1909 r. mieszkali w Warszawie¹⁹⁴, mógł więc być to jeden z argumentów decydujących o sprzedaży białostockiej nieruchomości. Wszystko wskazuje więc na to, że na przełomie 1910 i 1911 r. Nowik zlecił budowę nowego domu, zaprojektowanego w stylistyce secesyjnej, a z faktem tym koresponduje analogiczna inwestycja przy ul. Lipowej 35, gdzie Nowikowie również wzniesli pałacyk o secesyjnej szacie architektonicznej¹⁹⁵. Nie sposób dziś wskazać także przyczyn, dla których Nowik zbył nowy dom wraz z nieruchomością małżonkom Luriech, dodatkowo utrzymując tę samą cenę, mimo wybudowania nowego, okazałego domu. Być może wchodziły w grę powiązania rodzinno-biznesowe między zamożnymi rodzinami (Lurie byli zaangażowani w budowę linii kolejowych na terenie Rosji). W każdym razie od 1911 r. posesja przy ul. Warszawskiej 37 stanowiła własności Wulfa i Berty Luriech. Warto dodać, że latach 1898–1903 małżonkowie zbudowali przy ul. Niemieckiej (po 1919 r. Kilińskiego 2A, później posesja połączona z hotelem Ritz) okazałą trójkondygnacyjną kamienicę o fasadzie bogato zdobionej historyzującym detalem architektonicznym, ale sprzedali ją w 1903 r. braciom Henrykowi Adolfowi i Edwardowi Janowi Littererom¹⁹⁶. Wiele wskazuje na to, że przez większość życia w Białymstoku mieszkali tylko czasowo, ale kup-

no domu przy ul. Aleksandrowskiej można traktować jako świadectwo, że małżonkowie zdecydowali się na posiadanie własnej rezydencji w Białymstoku. Potwierdza to fakt, że według wykazu płatników podatku mieszkaniowego na 1915 r. Wulf Lurie mieszkał w domu przy ul. Aleksandrowskiej nr 337, a wraz z nim – Eliasza Nowik, syn Sawelego (Calela) i brat Pejsacha¹⁹⁷. Obok utrzymania niskiej ceny transakcji z 1911 r. jest to kolejny dowód na to, że za budową nowego domu i jego sprzedażą stały bliskie powiązania rodzin Nowików i Luriech.

Po zakończeniu I wojny światowej Wulf i Berta Lurie pozostali na terenie Rosji Sowieckiej. Dopiero w wyniku postanowień traktatu ryskiego w czerwcu 1922 r. zyskali możliwość repatriacji do Polski. Na przełomie 1922 i 1923 r. do Białegostoku przybyła Berta, chcąc uregulować sprawy majątkowe, gdyż dom przy ul. Warszawskiej 37 został w 1919 r. uznany za mienie opuszczone i przejęty na potrzeby odrodzonego państwa. Do tej pory fakt ten potwierdzały dokumenty z 1923 r., ale już wcześniej pojawiały się wzmianki o lokatorach. Między innymi w 1921 r. mieszkali tu podpułkownik sztabu generalnego Adam Korytowski oraz kapitan Stanisław Jarecki, których określono jako „urzędujących w Dowództwie Okręgu Generalnego”¹⁹⁸. Natomiast w 1922 r. wspomniano Aleksandra Lipińskiego, mieszkającego przy ul. Warszawskiej 37, mianowanego przez Kuratorium Okręgu Szkolnego na referenta Wydziału Szkół Średnich¹⁹⁹. Na tej podstawie można przyjąć, że od 1919 r. dom przy ul. Warszawskiej 37 stanowił siedzibę Dowództwa Okręgu Generalnego, które w grudniu 1921 r. przeniesiono do Grodna. Wówczas opuszczony dom na początku 1922 r. zajęło Kuratorium Okręgu Szkolnego.

Berta Lurie po przyjeździe do Białegostoku zamieszkała w hotelu Ostrowskiego przy ul. Sienkiewicza 15. Przez kilka miesięcy pobytu podjęła wiele działań zmierzających do rozwiązania kwestii majątkowych. Wydała dyspozycje i pełnomocnictwa do prowadzenia spraw w swoim imieniu, pozyskała wypisy i potwierdzenia dokumentów z Magistratu, Sądu Okręgowego (decyzja z dnia 27 lutego 1921 nr 104/21) oraz Urzędu Wojewódzkiego, po czym wyjechała z miasta²⁰⁰. Całkowite rozstanie rodziny Luriech z posesją przy ul. Warszawskiej 37 nastąpiło jeszcze tego samego roku, kiedy najpierw uregulowano hipotekę nieruchomości przy ul. Warszawskiej 37, ustalając prawa własności na małżonków Luriech, a następnie pełnomocnik Wolf Hepner sprzedał omawiany majątek Samuelowi Hirszowi Cytronowi²⁰¹, który podjął starania o eksmisję Kuratorium Okręgu Szkolnego (nie do końca udaną, skoro jeszcze w 1929 r. mieściła się tu siedziba Inspektora Szkolnego Okręgu Białostockiego)²⁰².

Z punktu widzenia tego artykułu kluczowe znaczenie ma fakt, że między 1919 a 1923 r. dom przy ul. Warszawskiej 37 był użytkowany przez instytucje państwowe. Biorąc pod uwagę dotychczas przeanalizowaną listę prac wykonanych przez Antoniego Roledera, w tym te związane z remontami szkół powszechnych i gimnazjum, można przyjąć, że remont domu został zlecony dopiero przez kuratora szkolnego, który zaczął urzędowanie w Białymstoku pod koniec sierpnia 1919 r.²⁰³, ale dopiero na przełomie 1921 i 1922 r. przeniósł swoją siedzibę na ul. Warszawską 37. Bardzo możliwe, że prace wykonano na początku 1922 r., skoro zlecenie to Roleder wymienił na liście swoich dokonań po budowie domu urzędniczego przy ul. Świętojańskiej i jako ostatnią pozycję (jednodniówkę PCK z reklamą

Antoniego Roledera wydano na początku czerwca 1922 r.). Było więc to kolejna realizacja zlecona przez władze państwowe, co było charakterystyczne dla działalności Roledera w pierwszych latach po 1919 r.

Prace remontowo-budowlane po 1922 r.

Reklama przedsiębiorstwa Antoniego Roledera z 1922 r. pozwoliła na stosunkowo szczegółową i obszerną analizę realizowanych przez niego prac, poczynszyszy od 1898 r., co potwierdziło jej unikatowy charakter oraz istotne znaczenie dla lokalnej historii. Wagę tego dokumentu potwierdza wreszcie fakt, że próba uzupełnienia tej listy o kolejne prace Roledera napotyka znaczne przeszkody w postaci szczątkowego i ubogiego w treść materiału źródłowego. Udało się jednak zebrać pewne dane, które przynajmniej w zarysie pozwoliły dopisać do listy z 1922 r. kolejne realizacje Antoniego Roledera.

Według informacji z początku 1929 r.²⁰⁴ realizował on rozbudowę gmachu magistrackiego przy ul. Warszawskiej 21 o dodatkowe skrzydło. Inwestycję planowano w marcu 1927 r., gdy w budżecie miasta dokonano odpowiednich zapisów²⁰⁵. W dniach 21 maja – 1 czerwca 1927 r. trwał przetarg na „wykonanie murowanej piętrowej przybudówki”²⁰⁶. Prace trwały zaledwie kwartał i 13 września „Dziennik Białostocki” informował czytelników, że „w dniu 14 b.m. ukończona zostanie dobudówka Magistratu. W nowym budynku mieścić się będą na dole – biuro adresowo-meldunkowe, część wydziału gospodarczego, a na górze – Wydział Zdrowia i Opieki Społecznej”²⁰⁷.

Kryzys w działalności Antoniego Roledera w 1929 r. i wytworzone przy okazji dokumenty wskazują na zleceńdodawców realizowanych w tym czasie prac. Wnioski o scedowanie należności za wykonane roboty skierował do Państwowej Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej przy ul. Antoniuk Fabryczny 1, Państwowej Fabryki Tytoniowej przy ul. Warszawskiej 39, Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych przy Urzędzie Wojewódzkim Białostockim oraz Magistratu Białegostoku. Nie wiadomo, o jakie prace chodziło w przypadku szkoły. Placówka rozpoczęła działalność w 1925 r., ale gmachy dawnej fabryki włókienniczej rodziny Commichau niewątpliwie wymagały pewnych prac adaptacyjnych, które – być może – wykonywał Roleder. Równie dobrze mogło chodzić o rozbudowę lub przebudowę istniejących już budynków, wykonaną przed 1929 r. Tę samą sytuację należy odnotować odnośnie do prac na zlecenie Państwowej Fabryki Tytoniowej. Rozbudowa przedsiębiorstwa była planowana już w 1924 r., ale jeszcze w 1924 i 1928 r. projekt przerabiano²⁰⁸. W maju 1928 r. pisano, że „dyrekcja Polskiego Monopoli Tytoniowego w porozumieniu z tutejszą Państwową Fabryką Wyrobów Tytoniowych, opracowuje plan dużego gmachu fabrycznego przy ul. Modlińskiej i gmachu administracyjnego przy ul. Warszawskiej w Białymstoku. W tym ostatnim znajdują pomieszczenie zakłady humanitarne dla robotników (ochronka, żłobek itp.)”²⁰⁹. Najpewniej na przełomie 1928 i 1929 r. trwała budowa projektowanego gmachu administracyjnego, zamykającego zespół fabryczny od strony ul. Modlińskiej. Możliwe, że prace prowadził Roleder. Niestety, na temat prac zleczanych przez władze wojewódzkie i miejskie w 1929 r. nie ma żadnych precyzyjnych danych. Przypuszczalnie w przypadku Magistratu mogła wchodzić w grę przebudowa siedziby Funduszu Bezrobocia przy ul. Lipowej 54

na nową ochronkę miejską w 1927 r.²¹⁰ (mogła być tu pomocna znajomość z Franciszkiem Godyńskim).

Ostatnia znana realizacja Antoniego Roledera była prywatnym przedsięwzięciem. W 1932 r. zawarł z mecenasem Władysławem Olszyńskim umowę na budowę murowanego parterowego domu przy ul. Mickiewicza 9, którą ukończył w kolejnym roku²¹¹.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie, sygn. 2379–2381.

Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku

Akta Dziekana Białostockiego

[Inwentarz kościoła w Choroszczy z 1910 r.], k. 6v.

Kuria Metropolitalna Białostocka – Archiwum Metryczne

sygn. 1.1.398, 1.1.404, 1.1.413, 1.1.419, 1.1.422, 1.1.425, 1.1.428, 1.1.431, 437, 1.1.479.

Kuria Metropolitalna Białostocka,

[Wizytacja pasterska parafii Choroszcz 1946 r.], k. 5v.

Parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Choroszczy

[Kwestionariusz parafialny sporządzony w Choroszczy 12 lutego 1938].

Parafia pw. WNMP w Białymstoku

[Spis parafian z 1880 r.].

[Spis parafian z 1913 r.].

[Spis parafian z 1916 r.].

[Spis parafian z 1926 r.].

Дело объ открытіи новаго Римско-Католическаго кладбища за чертою города Белостока въ урочище Выгода и о закрытіи староваго белостокскаго кладбища. Началось 4 мая 1885 года.

Книга на записку прихода и расхода денегъ, пожертвованныхъ прихожанами Белостокскаго костела на соорыжение вокругъ новооткрываемаго въ городе Белостоке Римско Католическаго кладбища каменной ограды, дома для сторожа и кладбищанской каплицы, 1886–1894.

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Roskie, sygn. 82.

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Akta Miasta Białegostoku, sygn. 20, 133, 138.

Akta Notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 3, 7, 14.

Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 4, 8, 18.

Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 3, 13, 16, 19, 23, 24.

Akta Notariusza J. Kurmanowicza w Białymstoku, sygn. 18, 21, 22, 24, 33.
Akta Notariusza B. Urbanowicz w Białymstoku, sygn. 7, 8, 9, 12, 15, 18, 19, 22, 23, 28, 29, 37, 41, 43, 46, 48, 57.
Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Rocha w Białymstoku, sygn. 2.
Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymsko-Katolickiej w Białymstoku, sygn. 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26.
Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Boćkach, sygn. 10.
Inspekcja Podatkowa Miasta Białegostoku i Powiatu Białostockiego, sygn. 12, nr 2073.
Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 1976, 4031, 4033, 4045.
Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny, sygn. 242, 338.
Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 8, 9, 14, 24, 27, 35, 37, 47, 73, 74, 87, 90, 101, 106, 110, 111, 117, 120.
Urząd Miejski Białostocki do Spraw Opieki nad Rodzinami Zmobilizowanych Wojskowych Niższej Rangi, sygn. 1485.
Urząd Powiatowy Białostocki ds. Wymiaru Podatku Przemysłowego, sygn. 3.

Biblioteka Państwowa w Berlinie
Oddział Kartograficzny, SBB-IIIC-Kart-X-48585

Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia
Gr-1433.

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie
f. 8, op. 1, d. 1659.
f. 8, op. 2, d. 647, 1659, 1252, 2101.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie
f. 604, op. 58, d. 1, 3, 6, 8, 11, 13, 16, 20, 21, 44.
f. 694, op. 1, d. 4124.

Muzeum Podlaskie w Białymstoku
sygn. MBH/I/11407, 1631D.

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu
f. 1293, op. 168, gubernia grodzieńska: d. 5.

Źródła drukowane

Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich, z. 3, Warszawa 1925.

Informator podręczny kieszonkowy mm. Białegostoku i Łomży na rok 1929, [Białystok 1929].

- Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1926/1927*, Warszawa 1926.
- Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1928*, Warszawa 1928.
- Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na 1932/1933 r.*, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932.
- Miłakowski M., *Очеркъ Белостока въ историческомъ, этнографическомъ и бытовомъ отношеніяхъ съ приложеніями*, Kijów 1897.
- Polski Czerwony Krzyż na Kresach*, Białystok 1922.
- Spis abonentów Białostockiej Sieci Telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej 1929*, [Białystok 1929].
- Spis abonentów Państwowej Sieci Telefonicznej na terenie województwa białostockiego na 1921/1922 r. (wg stanu na 1 października 1921 r.)*, Białystok [1921].
- Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji Okręgu i Telefonów w Warszawie (z wyjątkiem m. st. Warszawy) i Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej w miastach: Bałtymstoku i Łodzi z okolicą na 1938 r.*, Warszawa 1938.
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na rok 1932/1933*, Warszawa 1932.
- Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1799–1853*, oprac. W. Wróbel, W. Szwed, Białystok 2016.
- Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1845–1891*, oprac. W. Wróbel, Białystok 2019.
- Памятная книжка гродненской губерніи на 1906 г.*, Grodno 1905.
- Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ Россійской Имперіи 1832 года*, Sankt Petersburg 1833.
- Справочный календарь по г. Белостоку на 1913 годъ*, Białystok 1913.

Źródła prasowe

- „Białostocki Dziennik Wojewódzki” 15.05.1929, nr 9.
- „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości. Obwieszczenia Publiczne” 1.09.1920, nr 69.
- „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości. Obwieszczenia Publiczne” 1.10.1921, nr 76.
- „Ilustrowany Tygodnik Kresowy” 5.06.1927, nr 3.
- Białystok w reportażu*, „Tempo” 27.04.1937, nr 12.
- Budowa nowych domów*, „Dziennik Białostocki” 8.09.1921, nr 201.
- Dalsze debaty budżetowe w Radzie Miejskiej. Usunięcie radnego Flomenbauma z sali obrad*, „Dziennik Białostocki” 23.03.1927, nr 82.
- Dalszy ciąg sprawozdania Rady Miejskiej z dnia 20-go b.m. Expose budżetowe prezydenta miasta. Sprawozdanie komisji rewizyjnej*, „Dziennik Białostocki” 22.02.1929, nr 53.
- Gmach byłej szkoły handlowej*, „Dziennik Białostocki” 30.11.1919, nr 197.
- Jeszcze o meblach p. Kurmanowicza*, „Dziennik Białostocki” 8.09.1923, [b. nr.].
- Korespondencja z kraju*, „Kraj” 11/23.09.1898, nr 37.
- Kurator*, „Dziennik Białostocki” 22.08.1919, nr 113.
- Lista polska*, „Dziennik Białostocki” 29.08.1919, nr 119.

- Maturzyści Gimnazjum Państwowego im. Zygmunta Augusta*, „Dziennik Białostocki” 24.05.1932, nr 142.
- Nie ma jedności*, „Dziennik Białostocki” 30.08.1919, nr 120.
- Niemita wizyta*, „Dziennik Białostocki” 6.09.1938, nr 246.
- Nowy Zarząd Społecznego Banku Spółdzielczego*, „Dziennik Białostocki” 13.04.1932, nr 101.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 3.03.1921, nr 73.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 24.02.1923, nr 37.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 28.05.1923, nr 115.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 24.07.1924, nr 202.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 2.09.1926, nr 245.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 30.05.1928, nr 149.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 7.06.1928, nr 157.
- Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 22.03.1933, nr 81.
- Obwieszczenie*, „Nowy Dziennik Białostocki” 26.02.1922, nr 47.
- [Ogłoszenie], „Dziennik Białostocki” 7.04.1921, nr 77.
- Ogłoszenie przetargowe, „Dziennik Białostocki” 21.05.1927, nr 141.
- Ogłoszenie przetargowe, „Dziennik Białostocki” 29.06.1928, nr 180.
- Ogłoszenie Sądu Okręgowego w Białymstoku o powołaniu ławników Sądu Pracy, „Dziennik Urzędowy Województwa Białostockiego” 23.01.1933, nr 1.
- Przed wyborami*, „Dziennik Białostocki” 30.08.1919, nr 120.
- Przed wyborami*, „Dziennik Białostocki” 31.08.1919, nr 121.
- Przed wyborami*, „Dziennik Białostocki” 2.09.1919, nr 122.
- Przenosiny*, „Dziennik Białostocki” 11.02.1920, nr 34.
- Przenosiny sądu*, „Dziennik Białostocki” 12.05.1920, nr 110.
- Przestronniej i wygodniej rozlokują się biura magistrackie*, „Dziennik Białostocki” 13.09.1927, nr 256.
- [Reklama], „Dziennik Białostocki” 9.01.1919, nr 6.
- [Reklama], „Dziennik Białostocki” 21.01.1921, nr 16.
- Roboty miejskie ruszyły z martwego punktu*, „Dziennik Białostocki” 4.06.1925, nr 152.
- Roboty publiczne*, „Dziennik Białostocki” 4.09.1919, nr 124.
- Rozbudowa miasta. Gmachy Monopolu Tytoniowego*, „Dziennik Białostocki” 10.05.1928, nr 129.
- Rozpatrzenie ofert na roboty miejskie*, „Dziennik Białostocki” 20.05.1925, nr 137.
- Sąd Okręgowy*, „Dziennik Białostocki” 20.05.1920, nr 116.
- Specjalna komisja zaczęła działać*, „Dziennik Białostocki” 2.03.1927, nr 61.
- Spór o magiel przed Sądem Pokoju*, „Dziennik Białostocki” 9.03.1928, nr 69.
- Tymczasowy Komitet Miejski*, „Dziennik Białostocki” 16.05.1919, nr 33.
- Uruchomione kaflarnie*, „Dziennik Białostocki” 10.08.1937, nr 220.
- Województwo*, „Dziennik Białostocki” 1.02.1920, nr 26.
- Wybory*, „Gazeta Białostocka” 10/23.11.1913, nr 45.
- Wynik wyborów*, „Dziennik Białostocki” 10.09.1919, nr 128.
- Z Akad. Koła Białostoczan*, „Dziennik Białostocki” 18.03.1937, nr 77.
- Z Kroniki policyjnej*, „Dziennik Białostocki” 10.09.1936, nr 252.
- Z T. K. M.*, „Dziennik Białostocki” 24.07.1919, nr 89.

Z życia rzemieślniczego, „Dziennik Białostocki” 20.09.1922, nr 212.

Z życia Weteranów Powstań Narodowych. Walne zebranie i nowe władze, „Dziennik Białostocki” 12.07.1932, nr 191.

Opracowania

Dolistowska M., *Architektura i budownictwo publiczne społeczności żydowskiej w Białymstoku*, [w:] *Białystok – Mayn Heym*, red. D. Boćkowski, Białystok [2013].

Dolistowska M., *Architektura rezydencjonalna i mieszkaniowa Białegostoku na przełomie XIX i XX wieku (1890–1914). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 5, red. H. Majecki, Białystok 2001.

Dolistowska M., *Kamienica przy ul. Warszawskiej 37 i Pałac Nowika. Dwa dzieła architektury secesyjnej w Białymstoku*, „Białostocczyzna” 1996, nr 2.

Dolistowska M., *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, wyd. 1, Białystok 2009 oraz wyd. 2, Białystok 2017.

Goławski M., *Szkolnictwo powszechne w Białymstoku (rys historyczny i rozwój w dobie obecnej)*, Białystok 1934.

Jabłoński K.A., *Katedra białostocka – jeden wiek w dziejach budowl*, [w:] *Bazylika Katedralna w Białymstoku. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia poświęcenia Kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku (1905 – 17 IX – 2005)*, red. T. Krahel, Białystok 2005.

Kasabuła T., *Rys historyczny parafii rzymskokatolickiej w Choroszczy*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczy. 550 lat. Księga Jubileuszowa*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2009.

Kietliński M., *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich*, „Białostocczyzna” 1998, z. 3.

Kotyńska-Stetkiewicz J. i in., *Cmentarz Farny w Białymstoku*, Białystok 2017.

Kowecka E., *Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”*, wyd. 2, Warszawa 1993.

Lach J.M., *Białystok – miasto i jego mieszkańcy w XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1966, t. 6.

Lechowski A., *Białystok. Przewodnik historyczny*, Białystok 2009.

Lechowski A., *Ulica Warszawska*, Białystok 2008.

Małek A., *Mieszkańcy Białegostoku pod zaborem pruskim*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Muzeum Historyczne. Siedziba. Kamienica Cytronów”, <http://muzeum.bialystok.pl/muzeum-historyczne/siedziba/> [dostęp: 20 VI 2024].

Rogowski W., Szot A., *Proboszczowie parafii Choroszcz po kasacie klasztoru dominikańskiego*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczy. 550 lat. Księga Jubileuszowa*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2009.

Roleder – rajca i budowlaniec, „Gazeta Wyborcza” 28.11.2006, <https://wyborcza.pl/7,157232,3759736.html> [dostęp: 20 VI 2024].

Sosnowski J.T., *Cmentarz farny w Białymstoku. Historia, indeks pochowanych*, Białystok 2012.

Szot A., *Wizytacja pasterska parafii Choroszcz w 1898 roku*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczy. 550 lat. Księga Jubileuszowa*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2009.

Tyktin A., *Наше домостроительство*, [w:] *Справочный календарь по г. Белостоку на 1913 годъ*, Białystok 1913.

- Wróbel M., *Antoni Hipolit Wieczorek (1844–1906). Rys biograficzny białostockiego fabrykanta i dzieje jego zakładu (do 1906 r.)*, „Rocznik Białostocki” 2014, t. 19.
- Wróbel W., *Józef Karol Puchalski (1862–1924). Pierwszy międzywojenny prezydent Białegostoku i jego związki z ziemią juchnowiecką*, [w:] *Juchnowieckie szeptki o historii, Juchnowiec Kościelny* 2016.
- Wróbel W., *Kilińskiego. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016.
- Wróbel W., *Piaski. Opowieści z przeszłości dzielnicy*, Białystok 2024.
- Wróbel W., *Rodowody mieszczan białostockich – Malinowscy (szkic biograficzno-genealogiczny)*, [w:] *Archiwalne dziedzictwo*, red. A. Szot, Białystok 2017.
- Wróbel W., *Starobojarska 24 – wokół jednego adresu*, [w:] *Bojary 2*, red. J. Szerszunowicz, Białystok 2012.
- Wróbel W., *Starobojarska. Biografia ulicy*, [w:] A. Lechowski, A. Walicki, W. Wróbel, *Bojary 3*, Białystok 2013.
- Wróbel W., *Świętego Rocha. Historia jednej ulicy*, Białystok 2019.
- Wróbel W., *Świętojańska. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016.
- Wróbel W., *Warszawska 14. Historia posesji i budynku w Białymstoku*, Białystok 2021.

PRZYPISY

- ¹ *Polski Czerwony Krzyż na Kresach*, Białystok 1922.
- ² Tamże, s. 22 (dodatek z ogłoszeniami).
- ³ Zagadnienia związane z architekturą i urbanistyką Białegostoku były przedmiotem badań Małgorzaty Dolistowskiej, która opublikowała wiele prac poświęconych temu tematowi. Por. m.in. M. Dolistowska, *Architektura i budownictwo publiczne społeczności żydowskiej w Białymstoku*, [w:] *Białystok – Mayn Heym*, red. D. Boćkowski, Białystok [2013], s. 79–102; też, *Architektura rezydencjonalna i mieszkaniowa Białegostoku na przełomie XIX i XX wieku (1890–1914). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 5, red. H. Majecki, Białystok 2001, s. 99–146; też, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, wyd. 1, Białystok 2009 oraz wyd. 2, Białystok 2017 (to wydanie stanowi podstawę cytowania w artykule).
- ⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej: AAB), Kuria Metropolitalna Białostocka – Archiwum Metryczne (dalej: KMB-AM), sygn. 1.1.419, Białystok, chrzty, nr 117/1881.
- ⁵ E. Kowicka, *Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”*, wyd. 2, Warszawa 1993, s. 53–54 (jako Rohlander).
- ⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Roskie, sygn. 82, k. 129v–130.
- ⁷ O Kodyńskich szerzej: W. Wróbel, *Warszawska 14. Historia posesji i budynku w Białymstoku*, Białystok 2021, s. 18–20, 29–31.
- ⁸ Być może „kapelusznik” odnotowany w 1775 r. przy ul. Gumiennej (dziś ul. Malmeda) był tożsamy z Johannem Rohlederem (J.M. Lach, *Białystok – miasto i jego mieszkańcy w XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1966, t. 6, s. 450).
- ⁹ *Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1799–1853*, oprac. W. Wróbel, W. Szwed, Białystok 2016 (dalej: *Spisy 1799–1853*), spis 1799, nr 223.
- ¹⁰ Tamże, spis 1806, nr 240.
- ¹¹ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1293, op. 168, gubernia grodzieńska: d. 5.
- ¹² *Spisy 1799–1853*, spis 1825A, nr 155.
- ¹³ Tamże, spis 1825E, nr 49.
- ¹⁴ A. Małek, *Mieszkańcy Białegostoku pod zaborem pruskim*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1996, t. 10, s. 138.
- ¹⁵ *Spisy 1799–1853*, spis 1825A, nr 471 i s. 122; tamże, spis 1825C, nr 65.
- ¹⁶ Tamże, spis 1825A, nr 319; tamże, spis 1825E, nr 97.
- ¹⁷ Tamże, spis 1853, nr 413 i 438.

- ¹⁸ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: LPAH w Wilnie), f. 604, op. 58, d. 1, nr 222; tamże, d. 3, nr 75M i 20F; tamże, d. 6, nr 26F; tamże, d. 8, nr 126; tamże, d. 11, nr 10F; tamże, d. 13, nr 81; tamże, d. 16, nr 28; tamże, d. 20, nr 258; tamże, d. 21, nr 143.
- ¹⁹ Spisy 1799–1853, spis 1843, nr 1521–1525.
- ²⁰ *Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ Россійской Имперіи 1832 года*, Sankt Petersburg 1833, s. 11. W tym czasie w Białymstoku kapelusze produkowali też Adam i Krystian Miłaszewscy.
- ²¹ Spisy 1799–1853, spis 1853, nr 438.
- ²² LPAH w Wilnie, f. 604, op. 58, d. 44, nr 17.
- ²³ O Kochach szerzej: W. Wróbel, *Świętojańska. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016, s. 55–59.
- ²⁴ *Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1845–1891* (dalej: Spisy 1845–1891), oprac. W. Wróbel, Białystok 2019, spis 1853, nr 2833–2841.
- ²⁵ Tamże, spis 1869, nr 1727–1737.
- ²⁶ AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.398, Białystok, chrzty, nr 267/1874 (rodzice chrzestni: Jan Kucharski i Bogumiła, żona Ferdynanda Nardego).
- ²⁷ AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.404, Białystok, chrzty, nr 496/1876 (rodzice chrzestni: Kazimierz Wasilewski i Zofia Sokołowska, panna).
- ²⁸ AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.413, Białystok, chrzty, nr 265/1879 (rodzice chrzestni: Stanisław Samojłowicz i Emilia Hepner, żona Gotliba).
- ²⁹ AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.425, Białystok, chrzty, nr 262/1883 (rodzice chrzestni: Jan Ostrowski i Anna Flakert, żona Gustawa).
- ³⁰ AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.431, Białystok, chrzty, nr 24/1885 (rodzice chrzestni: Tadeusz Kaczyński i Marianna Kucharska).
- ³¹ Spisy 1845–1891, spis 1883, nr 2139–2146.
- ³² W tym czasie wiele nowo powstałych ulic i uliczek na terenie Piasków oraz wzdłuż traktu suraskiego, czyli późniejszej ul. Mazowieckiej, nosiło wspólne nazwy: Piaszczysta lub Błotnista.
- ³³ *Obwieszczenie*, „Nowy Dziennik Białostocki” 26.02.1922, nr 47. Nie zachowała się księga hipoteczna. Co ciekawe, w obwieszczeniu o wywołaniu do pierwiastkowej regulacji tej nieruchomości odnotowano, że znajdowała się ona dawniej „w miejscowości «Kozi Rynek» przy ul. Piaskowej pod nr 1572”.
- ³⁴ *Skwarkowski Józef*, oprac. W. Wróbel, [w:] J. Kotyńska-Stetkiewicz i in., *Cmentarz Farny w Białymstoku*, Białystok 2017, s. 341–343.
- ³⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 14, k. 464–464v.
- ³⁶ Spisy 1845–1891, spis 1883, nr 1931–1943. W 1883 r. Kazimierz i Marianna Samojłowiczowie mieszkali już w domu Szczepańskiego przy ul. Polnej. Kupili wówczas od podoficera Wasyla Matianowicza działkę z drewnianym domem, położoną przy drodze wiodącej do wsi Starosielce (czyli przy ul. Bema), która graniczyła bezpośrednio z własnością Grzegorza Roledera (APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 35, k. 188–189).
- ³⁷ APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 4033, k. 5. Dom cały czas pozostawał w rękach jednej rodziny, toteż z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że znali precyzyjną datę jego budowy.
- ³⁸ Spisy 1845–1891, spis 1890/1891, nr 1374–1388.
- ³⁹ AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.437, Białystok, pogrzeby, nr 398/1887.
- ⁴⁰ Data utworzenia została podana w reklamach przedsiębiorstwa budowlanego Antoniego Roledera opublikowanych w 1927 i 1929 r. Nie ulega wątpliwości, że nie może odnosić się ona do działalności Antoniego, miał on wówczas ledwie sześć lat („Ilustrowany Tygodnik Kresowy” 5.06.1927, nr 3, s. 15; *Informator podręczny kieszonkowy mm. Białegostoku i Łomży na rok 1929*, [Białystok 1929], s. 5 – dodatek reklamowy).
- ⁴¹ M. Miłakowski, *Очеркъ Белостока въ историческомъ, этнографическомъ и бытовомъ отношеніяхъ съ приложеніями*, Kijów 1897, s. 32.
- ⁴² A. Tyktin, *Наше домостроительство*, [w:] *Справочный календарь по г. Белостоку на 1913 годъ*, Białystok 1913, s. 98–102.
- ⁴³ W. Wróbel, *Świętego Rocha. Historia jednej ulicy*, Białystok 2019, s. 247–260.

- ⁴⁴ Tenże, *Rodowody mieszczań białostockich – Malinowscy (szkic biograficzno-genealogiczny)*, [w:] *Archiwalne dziedzictwo*, red. A. Szot, Białystok 2017, s. 263–306.
- ⁴⁵ W. Wróbel, *Piaski. Opowieści z przeszłości dzielnicy*, Białystok 2024, s. 312–315.
- ⁴⁶ *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 7.06.1928, nr 157, s. 4.
- ⁴⁷ Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie (dalej: NAHB w Grodnie), f. 8, op. 2, d. 647; M. Miłakowski, *Очеркъ...*, s. 89.
- ⁴⁸ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 37, k. 207–212; tamże, sygn. 101, k. 500–501.
- ⁴⁹ Tamże, sygn. 74, k. 460–465.
- ⁵⁰ Tamże, sygn. 117, k. 385–395.
- ⁵¹ Tamże, sygn. 8, k. 277–278. Rodziny łączyły bliskie kontakty towarzyskie, gdyż żona Gustawa, Anna, była matką chrzestną urodzonej w 1883 r. Wiktorii.
- ⁵² AAB, Parafia pw. WNMP w Białymstoku, b. sygn., *Дело объ открытіи новаго Римско-Католическаго кладбища за чертою города Белостока въ урочище Выгода и о закрытіи старого белостокскаго кладбища. Началось 4 мая 1885 года*.
- ⁵³ AAB, Parafia pw. WNMP w Białymstoku, b. sygn., *Книга на записку прихода и расхода денегъ, пожертвованныхъ прихожанами Белостокскаго костела на сооружеиe вокругъ новооткрываемаго въ городе Белостоке Римско Католическаго кладбища каменной ограды, дома для сторожа и кладбищанской каплицы, 1886–1894*.
- ⁵⁴ K.A. Jabłoński, *Katedra białostocka – jeden wiek w dziejach budowy*, [w:] *Bazylika Katedralna w Białymstoku. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia poświęcenia Kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku (1905 – 17 IX – 2005)*, red. T. Krahel, Białystok 2005, s. 49.
- ⁵⁵ *Памятная книжка гродненской губерніи на 1906 г.*, Grodno 1905, s. 103.
- ⁵⁶ *Справочный календарь по г. Белостоку на 1913 годъ*, Białystok 1913, s. 148.
- ⁵⁷ *Wybory*, „Gazeta Białostocka” 10/23.11.1913, nr 45, s. 696.
- ⁵⁸ NAHB w Grodnie, f. 8, op. 2, d. 2101.
- ⁵⁹ APB, Urząd Miejski Białostocki do Spraw Opieki nad Rodzinami Zmobilizowanych Wojskowych Niższej Rangi, sygn. 1485, k. 2v.
- ⁶⁰ APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymsko-Katolickiej w Białymstoku, sygn. 21, nr 47/1908.
- ⁶¹ AAB, Parafia pw. WNMP w Białymstoku, [Spis parafian z 1880 r.], k. 36v.
- ⁶² Rok urodzenia ustalony na podstawie wieku w chwili zawarcia ślubu.
- ⁶³ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 106, k. 68–72. Posesja była położona przy ul. Mazowieckiej i sąsiadowała z gruntami Młodzianowskich oraz Andrzeja Starczyka.
- ⁶⁴ APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymsko-Katolickiej w Białymstoku, sygn. 19, nr 66/1909.
- ⁶⁵ Tamże, sygn. 20, nr 729/1910.
- ⁶⁶ Tamże, sygn. 23, nr 125/1909 (dnia 7 kwietnia 1909 r. Grzegorz wykupił na cmentarzu farnym w kwaterze nr 30 miejsce na pochówek żony; J.T. Sosnowski, *Cmentarz farny w Białymstoku. Historia, indeks pochowanych*, Białystok 2012, s. 29).
- ⁶⁷ APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymsko-Katolickiej w Białymstoku, sygn. 23, nr 421/1912 i 425/1912.
- ⁶⁸ Tamże, sygn. 22, nr 518/1912.
- ⁶⁹ AAB, Parafia pw. WNMP w Białymstoku, [Spis parafian z 1913 r.], t. 1, k. 198, nr 740, dom Roledera.
- ⁷⁰ AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.479, Białystok, śluby, nr 141/1898. W 1926 r. określono go jako urzędnika (AAB, Parafia pw. WNMP w Białymstoku, [Spis parafian z 1926 r.], k. 222v).
- ⁷¹ APB, Inspekcja Podatkowa Miasta Białegostoku i Powiatu Białostockiego, sygn. 12, nr 2073.
- ⁷² APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 22, nr 2302; tamże, sygn. 29, nr 3169; tamże, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 16, nr 1272.
- ⁷³ W maju 1932 r. zdał maturę w Gimnazjum Państwowym im. Zygmunta Augusta w Białymstoku (*Maturzyści Gimnazjum Państwowego im. Zygmunta Augusta*, „Dziennik Białostocki” 24.05.1932, nr 142, s. 6).
- ⁷⁴ Uczył się w Gimnazjum Państwowym im. Zygmunta Augusta, gdzie pod koniec 1936 r. został administratorem, a od początku 1937 r. redaktorem „Głosu Uczniowskiego”.
- ⁷⁵ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 117, k. 385–395.
- ⁷⁶ APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymsko-Katolickiej w Białymstoku, sygn. 26, nr 114/1913.

- 77 Jak wskazano w spisie parafian z 1926 r. (AAB, Parafia pw. WNMP w Białymstoku, [Spis parafian z 1926 r.], k. 223v).
- 78 *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 28.05.1923, nr 115, s. 4; APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny, sygn. 242.
- 79 APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Boćkach, sygn. 10, nr 25/1910.
- 80 APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymsko-Katolickiej w Białymstoku, sygn. 22, nr 869/1911; tamże, sygn. 24, nr 292/1913; tamże, sygn. 25, nr 159/1915.
- 81 APB, Urząd Miejski Białostocki do Spraw Opieki nad Rodzinami Zmobilizowanych Wojskowych Niższej Rangi, sygn. 1485.
- 82 APB, Akta Notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 7, nr 229; tamże, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 1976, k. 1.
- 83 APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Rocha w Białymstoku, sygn. 2, nr 37/1936.
- 84 AAB, Parafia pw. WNMP w Białymstoku, [Spis parafian z 1916 r.], k. 112.
- 85 APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 7, nr 972; tamże, sygn. 9, nr 3278.
- 86 APB, Akta Notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 7, nr 228–229.
- 87 Tamże, sygn. 3, nr 228, k. 20.
- 88 APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 8, nr 1829; „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości. Obwieszczenia Publiczne” 1.09.1920, nr 69, s. 13.
- 89 Z T. K. M., „Dziennik Białostocki” 24.07.1919, nr 89, s. 4.
- 90 Tymczasowy Komitet Miejski, „Dziennik Białostocki” 16.05.1919, nr 33, s. 3.
- 91 *Lista polska*, „Dziennik Białostocki” 29.08.1919, nr 119, s. 1. Na liście polskich kandydatów na radnych do Rady Miasta: Antoni Roleder zajął 54. miejsce (na 63), otrzymując 55 głosów poparcia.
- 92 *Nie ma jedności*, „Dziennik Białostocki” 30.08.1919, nr 120, s. 1; *Przed wyborami*, „Dziennik Białostocki” 30.08.1919, nr 120, s. 1; *Przed wyborami*, „Dziennik Białostocki” 31.08.1919, nr 121, s. 3.
- 93 *Przed wyborami*, „Dziennik Białostocki” 2.09.1919, nr 122, s. 3.
- 94 *Wynik wyborów*, „Dziennik Białostocki” 10.09.1919, nr 128, s. 1–2.
- 95 *Roboty publiczne*, „Dziennik Białostocki” 4.09.1919, nr 124, s. 3–4.
- 96 *Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na 1932/1933 r.*, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932, s. 13.
- 97 *Nowy Zarząd Społecznego Banku Spółdzielczego*, „Dziennik Białostocki” 13.04.1932, nr 101, s. 4; *Z życia Weteranów Powstań Narodowych. Walne zebranie i nowe władze*, „Dziennik Białostocki” 12.07.1932, nr 191, s. 4.
- 98 APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 12, nr 504.
- 99 Tamże, sygn. 18, nr 3529.
- 100 APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 13, nr 929.
- 101 APB, Akta Notariusza J. Kurmanowicza w Białymstoku, sygn. 18, nr 703, k. 130–130v.
- 102 *Rozpatrzenie ofert na roboty miejskie*, „Dziennik Białostocki” 20.05.1925, nr 137, s. 4.
- 103 *Roboty miejskie ruszyły z martwego punktu*, „Dziennik Białostocki” 4.06.1925, nr 152, s. 4.
- 104 *Z życia rzemieślniczego*, „Dziennik Białostocki” 20.09.1922, nr 212, s. 3.
- 105 *Ogłoszenie Sądu Okręgowego w Białymstoku o powołaniu ławników Sądu Pracy*, „Dziennik Urzędowy Województwa Białostockiego” 23.01.1933, nr 1, s. 4.
- 106 W 1921 r. w „Dzienniku Białostocki” pojawiło się ogłoszenie o sprzedaży magła oraz cegieł znajdujących się przy ul. Mazowieckiej 40 ([*Ogłoszenie*], „Dziennik Białostocki” 7.04.1921, nr 77, s. 4).
- 107 AAB, Parafia pw. WNMP w Białymstoku, [Spis parafian z 1926 r.], k. 202.
- 108 APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 19, nr 1058, 1232; tamże, Akta Notariusza J. Kurmanowicza w Białymstoku, sygn. 22, nr 2013–2014.
- 109 APB, Akta Notariusza B. Urbanowicz w Białymstoku, sygn. 23, nr 3174, 4706; tamże, sygn. 28, nr 244; tamże, sygn. 29, nr 3124; tamże, sygn. 37, nr 151, 531; tamże, sygn. 46, nr 1054; APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 19, nr 1617, 1653; tamże, sygn. 23, nr 1480; tamże, sygn. 24, nr 2965.
- 110 *Spór o magiel przed Sądem Pokoju*, „Dziennik Białostocki” 9.03.1928, nr 69, s. 6.
- 111 APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 4045.
- 112 *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 24.07.1924, nr 202, s. 4.
- 113 APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 37, nr 854–856.

- ¹¹⁴ *Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1926/1927*, Warszawa 1926, s. 877, 879.
- ¹¹⁵ Wydanie z dnia 5.06.1927, nr 3, s. 15.
- ¹¹⁶ *Informator podręczny kieszonkowy mm. Białegostoku i Łomży na rok 1929*, [Białystok 1929], s. 5.
- ¹¹⁷ APB, Akta Notariusza J. Kurmanowicza w Białymstoku, sygn. 21, nr 867.
- ¹¹⁸ Tamże, nr 732–735.
- ¹¹⁹ Tamże, sygn. 18, nr 704, k. 132–133v.
- ¹²⁰ „Białostocki Dziennik Wojewódzki” 15.05.1929, nr 9, s. 356.
- ¹²¹ Tamże, s. 355.
- ¹²² APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 4, nr 560.
- ¹²³ APB, Akta Notariusza J. Kurmanowicza w Białymstoku, sygn. 24, nr 3682, 3683 (za 1930 r.).
- ¹²⁴ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 41, nr 1312.
- ¹²⁵ Tamże, sygn. 43, nr 1139.
- ¹²⁶ APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 18, nr 1824.
- ¹²⁷ APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny, sygn. 338, nr 614.
- ¹²⁸ *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 22.03.1933, nr 81, s. 6.
- ¹²⁹ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 48, nr 283.
- ¹³⁰ *Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji Okręgu i Telefonów w Warszawie (z wyjątkiem m. st. Warszawy) i Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej w miastach: Białymstoku i Łodzi z okolicą na 1938 r.*, Warszawa 1938, s. 789.
- ¹³¹ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 57, nr 648.
- ¹³² *Z Kroniki policyjnej*, „Dziennik Białostocki” 10.09.1936, nr 252, s. 6; *Uruchomione kaflarnie*, „Dziennik Białostocki” 10.08.1937, nr 220, s. 6. Zaskakująco brzmią informacje opublikowane w artykule *Niemila wizyta* („Dziennik Białostocki” 6.09.1938, nr 246, s. 6), w którym pisano o drobnym zajściu w sklepie Antoniego Roledera przy ul. Mazowieckiej 28 – niejaki Dudzik zażądał pod groźbą rozbicia wystawy sklepowej 3 zł 50 gr.
- ¹³³ *Z Akad. Koła Białostoczan*, „Dziennik Białostocki” 18.03.1937, nr 77, s. 6.
- ¹³⁴ *Białystok w reportażu*, „Tempo” 27.04.1937, nr 12, s. 5.
- ¹³⁵ APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny, sygn. 338, nr 359, 518, 614, 1067.
- ¹³⁶ APB, Akta Notariusza J. Kurmanowicza w Białymstoku, sygn. 33, nr 1227.
- ¹³⁷ APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny, sygn. 338, nr 494.
- ¹³⁸ APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 4031.
- ¹³⁹ Dokumentacja dotycząca organizacji szkoły: APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 20; o nowej lokalizacji także: W. Wróbel, *Świętojańska...*, s. 314–315.
- ¹⁴⁰ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 205, z powołaniem się na NAHB w Grodnie, f. 8, op. 4, d. 185.
- ¹⁴¹ *Korespondencja z kraju*, „Kraj” 11/23.09.1898, nr 37, s. 24.
- ¹⁴² Parterowa dobudówka pełniła funkcję pomieszczenia maszyny parowej. Projekt tego budynku zatwierdziły władze gubernialne w 1868 r. (M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 151, z powołaniem się na NAHB w Grodnie, f. 8, op. 4, d. 41).
- ¹⁴³ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 9, k. 368–369.
- ¹⁴⁴ Tamże, sygn. 27, k. 186v.
- ¹⁴⁵ NHAB w Grodnie, f. 8, op. 1, d. 1659.
- ¹⁴⁶ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 120, k. 256–257, 590–591.
- ¹⁴⁷ M. Wróbel, *Antoni Hipolit Wieczorek (1844–1906). Rys biograficzny białostockiego fabrykanta i dzieje jego zakładu (do 1906 r.)*, „Rocznik Białostocki” 2014, t. 19, s. 107–135.
- ¹⁴⁸ Egzemplarz albumu zachowany w zbiorach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, sygn. MBH/I/11407.
- ¹⁴⁹ NAHB w Grodnie, f. 8, op. 2, d. 1252, k. 18
- ¹⁵⁰ Szerzej o dziejach fabryki i rodziny Rudolfa Commichau: W. Wróbel, *Świętego Rocha...*, s. 421–440.
- ¹⁵¹ W dokumentach i na historycznych fotografiach budynku miał tylko dwie kondygnacje.
- ¹⁵² APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 90, k. 216–222; tamże, sygn. 106, k. 218–232; W. Wróbel, *Józef Karol Puchalski (1862–1924). Pierwszy międzywojenny prezydent Białegosto-*

ku i jego związki z ziemią juchnowiecką, [w:] *Juchnowieckie szept o historii*, Juchnowiec Kościelny 2016, s. 67–98; tenże, *Rodowody mieszczań białostockich – Malinowscy...*, s. 287–289.

153 Obwieszczenie, „Dziennik Białostocki” 3.03.1921, nr 73, s. 4.

154 Obwieszczenie, „Dziennik Białostocki” 2.09.1926, nr 245, s. 4.

155 AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.422, Białystok, śluby, nr 98/1882.

156 Tamże, sygn. 428, Białystok, chrzty, nr 213/1884.

157 Spisy 1845–1891, spis 1883, nr 415–416.

158 Była to posesja później przyporządkowana do ul. Starobojarskiej 24. Szerzej o tym adresie: W. Wróbel, *Starobojarska 24 – wokół jednego adresu*, [w:] *Bojary 2*, red. J. Szerszunowicz, Białystok 2012, s. 20–23; tenże, *Starobojarska. Biografia ulicy*, [w:] A. Lechowski, A. Walicki, W. Wróbel, *Bojary 3*, Białystok 2013, s. 136–144.

159 APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 24, k. 352–353.

160 Tamże, sygn. 123, k. 285.

161 AAB, KMB-AM, sygn. 1.1.422, Białystok, śluby, nr 42/1882.

162 APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 47, k. 455–459.

163 Spisy 1845–1891, spis 1890/1891, nr 4614–4621.

164 APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 73, k. 253–260.

165 APB, Urząd Powiatowy Białostocki ds. Wymiaru Podatku Przemysłowego, sygn. 3, nr 235.

166 LPAH w Wilnie, f. 694, op. 1, d. 4124, k. 71.

167 A. Szot, *Wizytacja pasterska parafii Choroszcz w 1898 roku*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczy. 550 lat. Księga Jubileuszowa*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2009, s. 308.

168 Tamże, s. 310.

169 AAB, Akta Dziekana Białostockiego, b. sygn., [Inwentarz kościoła w Choroszczy z 1910 r.], k. 6v; AAB, Kuria Metropolitalna Białostocka, b. sygn., [Wizytacja pasterska parafii Choroszcz 1946 r.], k. 5v; AAB, Parafia pw. św. Jana Chrzcziciela w Choroszczy, [Kwestionariusz parafialny sporządzony w Choroszczy 12 lutego 1938], s. 8; o budowie plebanii, ale bez wskazania daty budowy, pisał: T. Kasabuła, *Rys historyczny parafii rzymskokatolickiej w Choroszczy*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczy...*, s. 27; W. Rogowski, A. Szot, *Proboszczowie parafii Choroszcz po kasacie klasztoru dominikańskiego*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczy...*, s. 263. W publikacji tej także fotografie plebanii wykonane przed 1915 r.

170 Informacje o datkach utworzenia i przenosin placówek oraz adresów ich funkcjonowania na podstawie M. Goławski, *Szkolnictwo powszechne w Białymstoku (rys historyczny i rozwój w dobie obecnej)*, Białystok 1934, s. 109–115.

171 W. Wróbel, *Warszawska 14. Historia posesji i budynku w Białymstoku*, Białystok 2021, s. 49–85.

172 M. Kietliński, *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich*, „Białostoczczyzna” 1998, z. 3, s. 31–37.

173 *Gmach byłej szkoły handlowej*, „Dziennik Białostocki” 30.11.1919, nr 197, s. 4.

174 *Województwo*, „Dziennik Białostocki” 1.02.1920, nr 26, s. 3.

175 *Przenosiny sądu*, „Dziennik Białostocki” 12.05.1920, nr 110, s. 2; *Sąd Okręgowy*, „Dziennik Białostocki” 20.05.1920, nr 116, s. 3.

176 *Przenosiny*, „Dziennik Białostocki” 11.02.1920, nr 34, s. 3.

177 *Polski Czerwony Krzyż na Kresach...*, s. 29 (dodatek).

178 „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości. Obwieszczenia Publiczne” 1.10.1921, nr 76, s. 30.

179 APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 87, k. 148–162.

180 APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 9, nr 3137.

181 Obwieszczenie, „Dziennik Białostocki” 30.05.1928, nr 149; *Księga Adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1928*, Warszawa 1928, s. 104; *Spis abonentów Białostockiej Sieci Telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej 1929*, [Białystok 1929], s. 27.

182 [Reklama], „Dziennik Białostocki” 9.01.1919, nr 6, s. 1.

183 [Reklama], „Dziennik Białostocki” 21.01.1921, nr 16, s. 4; *Spis abonentów Państwowej Sieci Telefonicznej na terenie województwa białostockiego na 1921/1922 r. (wg stanu na 1 października 1921 r.)*, Białystok [1921], s. 31.

184 Szeroko o obu nieruchomościach i okolicznościach budowy zachowanych do dziś gmachów: W. Wróbel, *Świętego Rocha...*, s. 69–79.

- 185 APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138.
- 186 *Budowa nowych domów*, „Dziennik Białostocki” 8.09.1921, nr 201, s. 4.
- 187 Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie, sygn. 2379–2381; *Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich*, z. 3, Warszawa 1925.
- 188 *Jeszcze o meblach p. Kurmanowicza*, „Dziennik Białostocki” 8.09.1923, [b. nr.], s. 3.
- 189 A. Lechowski, *Ulica Warszawska*, Białystok 2008, s. 40; tenże, Białystok. Przewodnik historyczny, Białystok 2009, s. 208–209; *Roleder – rajca i budowlaniec*, „Gazeta Wyborcza” 28.11.2006, <https://wyborcza.pl/7,157232,3759736.html> [dostęp: 20 VI 2024]; Muzeum Historyczne. Siedziba. Kamienica Cytronów, <http://muzeum.bialystok.pl/muzeum-historyczne/siedziba/> [dostęp: 20 VI 2024].
- 190 *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 24.02.1923, nr 37, s. 4.
- 191 APB, Urząd Powiatowy Białostocki ds. Wymiaru Podatku Przemysłowego, sygn. 3, nr 338. Wartość wskazuje na większy gabarytowo dom murowany, ale z pewnością mniejszy niż sąsiedni budynek przy ul. Warszawskiej 29, wówczas oszacowany na 11 250 rubli.
- 192 APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 111, k. 253–257.
- 193 Tamże, sygn. 110, k. 143–146.
- 194 Tamże, k. 149.
- 195 M. Dolistowska, *Kamienica przy ul. Warszawskiej 37 i Pałac Nowika. Dwa dzieła architektury secesyjnej w Białymstoku*, „Białostocczyzna” 1996, nr 2, s. 26–31.
- 196 W. Wróbel, *Kilińskiego. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016, s. 55–56.
- 197 APB, Inspekcja Podatkowa Miasta Białegostoku i Powiatu Białostockiego, sygn. 12, nr 921, 922.
- 198 APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 15, nr 5844–5845.
- 199 Tamże, sygn. 19, nr 4938.
- 200 APB, Akta Notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 14, nr 773–776, 989 (pełnomocnictwo Władysławowi Olszyńskiemu), 2031 (pełnomocnictwo Wiktorowi Gordonowi), 2032 (pełnomocnictwo Wolfowi Hepnerowi), 2063–2064; tamże, sygn. 15, nr 2218, 2219 (pełnomocnictwo Juliuszowi Borysiewiczowi „do odbioru dla niej od właściwych urzędów lub osób prywatnych jej mebli, znajdujących się w Białymstoku, jak i wywiezionych z Białegostoku przez D.O.G. do Grodna i w tym celu prowadzić wszystkie jej sprawy we wszystkich instytucjach sądowych, społecznych i administracyjnych z prawem substytucji”), 2214.
- 201 APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 3, nr 1290–1291.
- 202 *Spis abonentów 1929...*, s. 19; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na rok 1932/1933*, Warszawa 1932, s. 42.
- 203 Kurator, „Dziennik Białostocki” 22.08.1919, nr 113, s. 3.
- 204 *Dalszy ciąg sprawozdania Rady Miejskiej z dnia 20-go b.m. Expose budżetowe prezydenta miasta. Sprawozdanie komisji rewizyjnej*, „Dziennik Białostocki” 22.02.1929, nr 53, s. 6.
- 205 *Specjalna komisja zaczęła działać*, „Dziennik Białostocki” 2.03.1927, nr 61, s. 4; *Dalsze debaty budżetowe w Radzie Miejskiej. Usunięcie radnego Flomenbauma z sali obrad*, „Dziennik Białostocki” 23.03.1927, nr 82, s. 4.
- 206 *Ogłoszenie przetargowe*, „Dziennik Białostocki” 21.05.1927, nr 141, s. 4.
- 207 *Przestronniej i wygodniej rozlokują się biura magistrackie*, „Dziennik Białostocki” 13.09.1927, nr 256, s. 4.
- 208 M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 264–265.
- 209 *Rozbudowa miasta. Gmachy Monopolu Tytoniowego*, „Dziennik Białostocki” 10.05.1928, nr 129, s. 4.
- 210 *Ogłoszenie przetargowe*, „Dziennik Białostocki” 29.06.1928, nr 180, s. 4.
- 211 APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 8, nr 560.

**ANTONI ROLEDER (1881–1946):
A BIAŁYSTOK CONSTRUCTION ENTREPRENEUR AND HIS ACTIVITIES**

The article is based on the advertisement published in mid-1922 by a construction entrepreneur from Białystok, Antoni Roleder. It consists a list of construction and renovation works, that were completed by him between 1898 and 1922. Those information have a big cognitive value, because often there is no historical sources, that might provide information about contractors of construction or renovation works in the area of Białystok in the 19th and 20th centuries. So far Antoni Roleder's activities have not been an object of historical research so the goal of this article is to fill the gap. Firstly, the article is focused on the biography (with wide genealogical context) of Antoni Roleder and his family, as well as on his activities as a construction entrepreneur. Secondly, the article is focused on the analysis of the list of his works, that was published in the advertisement from mid-1922. Author also tries to completed that list with the works done after 1922.